

МУРОД
МУҲАММАД ДЎСТ

МУСТАФО

ҚИССА

Тошкент
Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Еш гвардия» нашриёти
1989

МУСТАФО

Мустафо Галатепанинг чеккароғида, Ибодулло Махсумнинг ҳовузи тарафга туртиб чиққан қир тумшуғида яшайди. Ҳовлиси уч пахса девор билан ўралган. Лекин бу деворлар сиртдан қараганда кўринмайди. Етти йил аввал Мустафо эрмакка деб деворнинг гирдига тол билан жийданинг қаламчасидан қатор суқиб ташлаган эди. Суви қочмаганлари амал олиб кўкарди, улардан яна кўкарди, тепага, ёнга, пастга шох чиқариб, пахса деворларни кўздан тўсиб қўйди. Тол билан жийда қўшилиб, нақ чангалзор бўп кетган, орасидан мушук ўтиши ҳам даргумон. Сийраклашгандай кўринган жойига Мустафо йил сайин янги қаламчалар суқади, булариям кўкариб, олдингилари билан чирмашиб кетади.

Ҳовлига Ибодулло Махсумнинг ҳовузига қараган қўштабақа дарвозадан кирилади. Дарвозанинг рўпарасида уй билан айвон, уйнинг икки биқинида иккита бақувват чинор. Дарвозадан чап томонда катта молхона жойлашган, ўнг томонда — олдига янтоқ ғарами босилган ярми очиқ қўра. Ҳовлининг ўртасида тўрт бўлаккина ер бор: икки бўлагига йўнғичқа ўсади, қолган икки бўлагига Мустафо макка, сабзи-пиёз экади. Орадаги уватларда ўн тушча эртапишар пастак олмалар.

Хуллас, Мустафонинг жойи — яхши. Суви ҳам узоқмас, Амир замонидан қолган катта ариқ сал тепароқдан, қирни шундоқ айланиб оқади. Қулоққа кетмон тегса бас, сув деганинг пастга ўйнаб оқиб келаверади. Аввал Мустафонинг ҳовлисига келади, кейин, нарига бориб, тўғри Шомурод хатчининг ерига қараб кетади. Лекин Шомурод хатчининг сувлик иши кам: полизи йўқ, боғи йўқ. Битта сийри билан битта қари байтали бор. Шомурод хатчи асли йилқичининг боласи, деҳқончиликни кўп хушламайди. Кейин унинг уйда кети ер искаб ўтирган пайти ҳам сийрак; байталани миниб, эртадан-кечгача одамларга пул, хат-пат тарқатиб юради.

Мустафо Шомурод хатчи билан ошначилик қилмайди. Хатчи ҳали ёш, энди элликдан ҳатлади. Мустафо бўлса, ўтган жавзода роппа-роса етмишга кирди. Ҳали озми-кўпми қуввати бор, рўзгорини ўзи эплайди. Бировга озор бермайди, бировнинг ёмон гапига аралашмайди, ўзи билан ўзи... Меҳнаткаш одам, бекор турган пайти кам бўлган; баҳорда қирнинг ариқдан нари томонини омов билан тирнаб, лалми қовун-тарвуз экади, макка экади. Қовун-тарвузнинг пўчоғи билан маккага яраша мол асрайди. Мустафо семиртирган қўчқорларни қассоб зоти борки, димоқ қилмай олади. Айтишларича, Мустафо боққан қўчқори ёмон семириб кетганидан қўйруғига курси қўяркан. Лекин бу ғирт ёлғон, негаки, Мустафонинг уйида курсининг ўзи йўқ. Битта эски сандаллари бор: қишда қуриб исинишади, ёзда кампири даҳлизга чиқариб, устига идиш-товоқ теради.

Мустафо бўрдоқига боққан қўйларининг жунини бирон марта қирққан эмас. Ҳаммаси тери важдан. Қассобга пуллаётганда ҳам қўй нархидан беш-ўн сўм ўтса ўтади-ку, лекин терисидан кечмайди. Қассобга пуллаётганда ҳам, қўй нархидан беш-ўн элтиб қўяди, кейин уни Мустафо уйига келтиради. Кампири уйда терини эринмай ошлайди, кейин пўстак тикади. Улар икковиям кекса одамлар, қишда пўстак кунларига ярайди. Қолаверса, Мустафонинг ўзиям ҳунарли, бўш вақт топиб қўлига қайчи, мум, ипу сўзон олади-да, ўзига, кампирига кавуш тикади. Хуши келса, тоштовон этик тикишниям эплайди. Тоштовон этик қишда жуда қулай. Баҳорда ҳам қулай. Юнқароқ пайтава билан ёзда кийсаям бўлаверади. Мустафо ўзига бир-икки жуфт этик тиккач, эшагига минади-да, Сарсонга бориб, Оқйигит темирчига нағал қоқтириб келади. Сарсон ўзи кўп узоқ эмас, иккита довондан ошиб ўтсанг бас, учинчи довонга ўрлаган жойда Сарсоннинг бир чеккаси кўрилади. Оқйигит темирчи нағал қоқиб бергандан кейин, бўрдоқнинг чарвиси билан бир марта яхшилаб мойласанг бўлди — этик тап-тайёр!.. Энди иккита Зарафшонни бирданига кечиб ўтавер — сув ўтмайди!..

Галатепанинг ўзида Мустафонинг тоштовон этикларига харидор кам. Бу ернинг одамлари нуқул магдиннинг кирза этигини кияди. Лекин Сарсондаги

темирчи зоти борки, ҳаммасининг оёғида Мустафо тиккан тоштовон этик. Мустафо улардан пул олмайди. Бири Галатепанинг катта бозорига келганда Мустафонинг эшагини бенул тақалайди, бири унга бигиз, бири темирқозик, яна бири бошқа нарса ясаб беради. Чўнқаймишлик Мавлон эгарчи тоштовон этик киймайди, лекин у ҳам камшири киядиган кавуш эвазига Мустафога пай билан мум бериб туради. Мустафо гарчи уста Мавлонга ўхшаб отга эгар ясамаса ҳам, жабдуқ тикишга уста. Чиргилик тикаётганда калавага мум едирмасанг бўлмайди — эртаси куниеқ чириб тушади. От, бу сенга хоннинг хотини эмас, ишлайди, терлайди... Ибодулло Махсумнинг айтишича, хоннинг хотини ҳам вақти-вақти билан терлаган, лекин унга чиргиликнинг кераги бўлмаган, отга эса чиргилик жуда керак.

Мустафонинг қадди кўп баландмас, лекин турган-битгани пай. Пайдорлигидан қаригани кўп сезилмайди. Ёши етмишда-ку, етмиш килолик қопни бемалол эшакка ортади. Отга ортади, деб айтиш қийин, у от асрамайди. Ибодулло Махсум билан Ғуччи чолни айтмасанг, Мустафо тенги одамларнинг ҳаммаси таёққа суяниб қолган. Таёққа суялмагани иякка суянган — кўп гапиради. Биттаси Мурод Качал бўлса, у аввал эшакка миниб, кейин хотинига, ипини еч, деб буюради. Имиллама, деб даг-дага қилгани ортиқча. Мустафо тегирмонда ҳам унни ўзи ортиб олади. Мурод Качал бўлса, тегирмончига мундай қарашиш ўрнига, бир чеккада томоша қилиб туради, кейин, оёғимдан олиб юбор, деб амр қилади. Тегирмончи унамаса, гудурлаб сўкинади. Мустафо бу гаплардан ор қилади. Бировга юк бўлмаслик чорасини излайди. Айтайлик, буқачани Мустафонинг ҳовлисида сўйишадиган бўлса, Болта қассоб ёлғиз ўзи келади. Агар Мустафонинг жияни Усмонали уйда бўлса бир гап, ўзи келиб ёрдамлашади. Агар у бўлмаса ҳам, бошқа бировни ёрдамга чақиришмайди. Болта қассоб иккови новвосчани осонгина ерга қулатишади. Мустафо унинг туёқларини бир қилиб маҳкам боғлайди, сўнг ўзи индамай ҳовлидан чиқиб кетади. Болта қассоб унинг ожизлигидан кулган бўлади, кейин канон халтасидан болта олади. Болта қассоб асли шаҳардаги катта қушхонада ишлаб ўрганган одам. У ерда ҳўкизларни бол-

та билан уриб карахт қилишади. Мустафонинг новвосчасини урмаса ҳам бўлаверади. Лекин Болта қассоб кўҳна кўйга ўрганиб қолган, гарчи новвосча ювсшгина ағанаб ётган бўлса ҳам, аввал болта билан уриб карахт қилади, сўнг бошқа қишлоқ қассобларига ўхшаб, бўйнига ингичка узун пичоғини тикади. Новвосчанинг жони чиқиб бўлгач, кампир қон тўла тоғорани бир чеккага чиқариб қўяди. Қон ўша ерда совийди. Кечқурун Пиримқул молия келиб, тоғораси билан итига опкетади. Пиримқул молия — Мустафонинг укаси, Галатепада томорқа солиғию суғурта пулини ййғади. Болта қассоб ҳар гал мол сўйганида Пиримқул молияга деб, гўштининг лаҳм жойидан уч-тўрт кило тортиб қўяди. Гапнинг рости, у Пиримқул молияга тортилаётган гўштга ачинади. Молия бари бир пулини тўламайди-ку, деб ўйлайди. Кейин, ахир Сафар ўзимнинг укам, уям мендан гўшт олганда пул бермайди-ку, деб ўзини овутади.

Болта қассоб буқачани сўйиб, кампир қон тўла тоғорани баргараф қилиб улгургуяича, Мустафо ҳовлидан ташда, дарвозадан чиқаверишда чап қўлдаги катта гўнгтепа ёнида ўтириб, қишлоқни томоша қилади. Ҳовлиси қирнинг тумшугида — атроф яхши кўринади. Ёз куни бўлса, Мустафо Ибодулло Махсумнинг ҳовузидан наридаги колхоз боғини томоша қилади. Ҳосил мўл бўлса, ҳосил мўл, пулиям мўл бўлади, деб ўйлайди, агар ҳосил кам бўлса, ҳосил кам, пулиям кам тушади, деб ўйлайди. Кейинги йилларда у кўпроқ ҳосилнинг камлиғию пулнинг ҳам кам бўлиши ҳақида ўйлайди. Боғдаги Раим оқсоқол эктирган олмалар қариган, ўриклар қариган, шафтолилар қари, дарахтларнинг танаси очилиб қолган, ғурра билан елими кўп, елим ейдиган чумолиси кўп, шунча ер бекор ётибди ҳисоб... Энди қирқиб ташлаш керак, деб ўйлайди у, қирқса, ўтин кўп чиқади. Шомуроднинг болаларига айтсам, бирикки саржин ташиб келар, деб умидвор бўлади. Кейин Раимнинг боғи яхши боғ эди, ҳосилиям, пулиям мўл бўларди, ўтинга чиққани ёмон-да, деб куюнади. Қиш пайтлари Мустафо колхознинг боғига кўп қарамайди. Қишда боғ жуда хунук кўринади: ҳамма-ёқ шип-шийдам, шохлари яланғоч, ердан то осмонгача оппоқ... Бир дам қорга қарайди, бир дам —

соқолига. Соқолининг оқлигини кўриб, қаридим, энди бари бир қаридим, деб ўйлайди. Қариликни ўйлаш ёқимсиз. Шу боисдан кўпроқ Чўнқаймиш тарафга қараб ўйлашни яхши кўради. Чўнқаймишда қор кўп бўлса, бу баҳорда сел зўр бўлади, бечора Қорабойнинг жар лабидаги уйини опкетмасайди, деб ташвишланади... Нега шу Қорабой ҳеч кўчмай ўтирибди? Утган йил сигирини сел опкетувди, бурноғи йил бузоғи оқиб кетувди... Икки сатил сути бор, деб мақтаниб юрарди, ўзининг кўзи тегди. Сел сути кўплигини биладими, олади-кетеди-да!.. Эҳ, Қорабой асли тентак одам, отасиям тентакроқ эди, гаров бойлашиб отнинг устидан ҳатлаб юрарди...

Қорабойнинг тентаклигини ўйлаш ҳам унга ёқмайди. У энди Чўнқаймишнинг тоғларига тикилиб туриб, агар шанбада қор кўп ёғса, чўнқаймишликлар бозорга сабзи-пиёз сотгани келмайди, деб ўйлайди. Уларга раҳми келади. Кейин яқин-атрофдаги қирларга қарайди. Ерда ётган қорнинг қалинлигини кўриб, ўзича суюнади... Қор қалин, яна бир-икки ҳафта шундай ётса, ер сувга тўяди, лалми қовун яхши урчийди... Лалми қовуннинг мўл бўлиши Мустафога ёқади. Пўчоғига яраша яна икки-учта бўрдоқи олишни мўлжал қилади. Бўрдоқи ҳақидаги хаёл уни яна ҳовлига, боягина ерга ағанаган новвосчага қайтаради. Кўнгли бузилади. Ҳовлига мунғайibroқ қайтади. Бу пайт Болта қассоб новвосчанинг ярим терисини шилиб улгурган бўлади. У Мустафони кўриб тиржаяди, этигининг қўнжидан яна битта пичоқ олади, тагин тиржаяди, сўнг, ҳеч гап бўлмагандай, пичоқни унга узатади. Мустафо ноилож қассобнинг ёнидан жой олади. Яхши новвос эди, деб ўйлайди. Новвосчага азбаройи раҳми келганидан терисини бирор жойда йиртмасликка ҳаракат қилади.

Фақат шу терини кўради, пичоқни кўради, гўштни кўради, ортиқ буқачанинг бир уюм гўшт бўлиб ётганини ўйламайди. Кейин гўшт олгани харидорлар келади. Уларнинг гап-гурунги, қассобнинг сўкинишларию тарозидан уришлари билан овора бўлиб, буқачанинг гўштлиқ ҳолатига буткул кўникади, ҳатто унинг бир замонлар тирик эканини ҳам унутади. Болта қассоб сўкинади, тарози тортади, тагин сўкинади... Мустафо пул санайди...

Гўшт адо бўлгач, Мустафо қўлидаги пулдан қас-

соб ҳақини тўлайди. Болта қассобнинг «такса»си ўттиз сўм. Қўй сўйса, ўн сўм олади, мол сўйса — ўттиз. Мустафо унга ўттиз сўм санаб узатади. Болта қассоб ўттиз сўмни олиб, пешгирининг катта чўнтагига солади, кейин яна ўн сўм сўрайди. Мустафо яна ўн сўм чиқариб беради... Болта қассоб негадир Мустафонинг сахийлигига ишонмайди, шу боисдан ҳам ўн сўм ошиқ сўрайди. Мустафо ҳар гал қулоқ қоқмай ўн сўм чиқариб беришидан ажабланади, лекин бари бир, хасисроқ, деган фикридан қайтмайди. Ҳисоб-китобдан кейин Болта қассоб Мустафонинг кампирига ишора қилиб, тош-тарозини олдиради. Ўзи тери устида ётган ҳаром томирларни териб, канопп халтасига тиқади. Болта қассоб ўлгудай бесабр одам, ҳаром томирларни авайлаб ажратишга вақт топмайди. Уларни парча-парча лаҳм гўштга қўшиб, кесиб олади-да, уйига борганида ажратади. Мустафо буни кўриб туради, лекин ҳаром томир туфайли таллашишдан уялади... Болта қассоб пичоқ, болта, тахта-таларни йиғиштириб бўлгач, кампирга туз опкелтириб, терининг устига қалин қилиб сепади, сўнг терини ўраб Мустафонинг қўлига тутқзади:

— Опкиринг, бобой!..

Шундай дейдию, изидан кулади. Мустафо танг қолади. У терини олиб кирмаса ҳам бўлаверишини тушунади, лекин гап қайтаролмайди.

— Опкиринг, бобой, — деб такрорлайди қассоб. — Пашша кўп ўралашади...

Мустафо бу гал унинг гапларидан ўзининг ожизлигини оқлайдиган маъно топгандай бўлади. «Опкириганим маъқул, пашша бежаб кетмасин...» Болта қассоб унинг тинчгина кетишига қўймайди. Мустафо терини кўтариб бир-икки қадам ташлаганида, оғзини катта очиб тиржаяди:

— Опкиринг, пўстак тикасиз!..

Мустафонинг эътироз қилгиси келади. Лекин молнинг терисидан пўстак чиқмаслигини Болта қассоб ҳам билишини ўйлайди, фикридан қайтади. Қассобнинг дилозорлигидан хафа бўлади... «Этик тикаман, — деб ўйлайди у, сўнг яна Болта қассобни оқлайдиган фикр топади: — Пўстак чиқмайди-ку, лекин этик чиқади...»

— Опкиринг, бобой! — қайта буюради Болта қассоб.

Мустафо бошини ҳам қилиб, терини уйга олиб киради. Кампири унга ҳайрон бўлиб тикилади. Лекин Мустафо унинг кўзларига қарамайди, уялади... Кампир ҳам индамайди. Фақат, ошлагани яна олиб чиқаман, оғир, савил қолгур, анча оғир, деб ўйлайди. Мустафо яна ҳовлига чиқади. Бу пайт Болта қассоб унинг қайроқтошига қараб турган бўлади. Неча йилдирки, Болта қассоб шу қайроқтошни уйига олиб кетмоқчи бўлиб юради. Лекин олиб кетгани юзи чидамайди. Соё тубида қайроқтош кўп, лекин Мустафонинг қайроғи бир бошқача, икки тарафи силлиқ, узун, юпқа. Болта қассоб, агар сўрагудай бўлса, Мустафонинг йўқ деёлмаслигини ҳам билади, лекин, бари бир, олиб кетолмайди. Қассоб ҳақиқа оладиган ошиқча ўн сўмини ўйлаб, сал уялади. Ўзича ҳайрон бўлади. Ҳатто Мустафого раҳми келади. Раҳми келиб, кўнгли бўшайди, яна ўрисчалаб сўкинишга тушади. Мустафони латта деб сўқади. Лекин Мустафо сўкишни тушунмайди. У тушунмаганидан Болта қассобнинг баттар хуноби ошади, яна ўзимизнинг тилимизга ўтади:

— Қаридингизми, бобой? — деб сўроқлайди у.— Нима бало, фирт хотинга ўхшайсиз!.. Қондан қўрқасиз, пичоқдан қўрқасиз!.. Хотинчалиш одамсиз, бобой!..

Болта қассоб дарғазаб чиқиб кетади. Мустафо уни кузатмайди. Ўзи қолиб, секин ўйлашга тушади. Энди Болтани мол сўйгани чақирмайман, деб ўйлайди. Ўзича Болта қассобдан ғазабланишга уринади. Тузукроқ ғазабланиш учун, ўзининг хотинчалишлигини ўйлайди... Лекин ишонмайди. Соқолига қарайди, чўнтагидан ёғоч тароқча чиқариб, уни тарайди... Кейин овоз чиқариб, ўзи билан бир зум гаплашган бўлади... Кейин ўчоқ бошида куймаланиб юрган кампирини гапга солиб, унинг овозига қулоқ тутлади. Сўнг яна ўзи гапиради, кампирнинг овози билан ўзининг овозини зимдан солиштириб кўради. Овози анча юмшоқ, лекин бари бир хотинларникига ўхшаймайди... Мустафо овози хотинларникига ўхшамаслигидан мамнун бўлади.

* * *

Мустафо Болта қассобдан азбаройи эгринган кунлари атай дўриллаб гапиришга уриниб кўради.

Бир марта Ибодулло Махсум унинг овози йўғон бўлиб қолганини эшитиб ажабланди.

— Сиз мундай гапирманг, Мустафо, — деди у. — Мундайликда сиз Мустафога ўхшамай қоласиз.

— Овозим сал майинроқ-да, Махсум, — деди Мустафо.

— Майин, майин, — тасдиқлади Ибодулло Махсум. — Худо овозни ҳар кимнинг табиатига қараб беради.

— Майинлигидан одамлар кулади...

— Сиз бир шамоллаб кўринг, Мустафо, балким овозингиз дағал тортар?..

— Иситмани кўтаролмайман, Махсум, — деди Мустафо.

— Иситмани кўтаролмасангиз, унда ҳеч шамолламанг, — деди Ибодулло Махсум. — Иссиқроқ кийиниб юринг.

Ибодулло Махсумдан чиққан гап шу бўлди. Мустафо, яна бир гал овозининг майинлигидан Ғуччи чолга шикоят қилди. Лекин Ғуччи чол унинг гапларига кўпда эътибор бермади, отлардан гурунг бошлади. Ғуччи чол гапирди, Мустафо фикр этмай эшитди.

— Мана сиз Мустафосиз, — деди Ғуччи чол. — Сизни ҳеч ким Манзар полқон деб атамайди. Чунки, сиз энадан туғилгандан бери Мустафосиз. Ё гапим ёлғонми?

— Рост, — деди Мустафо. — Рост гапиряпсиз, Ғуччи ака.

— Камол раиснинг оти асли чўбир от, уни бедов деб бўлмайди, — фикрини давом эттирди Ғуччи чол. — Чўбирнинг минг қашқаси бўлсаям бир пул, чўбирлигича қолади. Нима дедингиз?

Мустафо Ғуччи чолнинг гапини тушунмади, лекин бош ирғаб тасдиқлади. Кейин яна одоб сақлаб эшитди.

— Мана, масалан, — давом этди Ғуччи чол, — Соли полвоннинг ўзи бемазароқ одам, лекин бедови яхши, бедовини ҳеч ёмон деёлмайсан...

— Овозим майин, Ғуччи ака, одамлар кулги қиляпти, — ботинмайгина гап қотди Мустафо.

— Ким у кулги қиладиган? — деб сўради Ғуччи чол.

— Болта қассоб сал кулгандай бўлди.. — деди Мустафо.

— Болта фирт муттаҳам!— деди Ғуччи чол.— Эски замон бўлса, Болтадан қип-қизил қароқчи чиқарди!..

Мустафо индамади. Хўрсинди.

Ўша куни Ғуччи чол Ибодулло Махсумни бошлаб келди. Ичкари киришга бирови ҳам унамади. Мустафони дарвозадан ташқарига чиқариб олишди. Ерда аганаб ётган кунданинг устига чопон тўшаб, шу ерга ўтиришди. Ғуччи чол гапни кўп чўзмай, Ибодулло Махсумдан сўради:

— Сиз айтинг, Махсум, Мустафо хотинчалишми?

Ибодулло Махсум бундай саволни кутмаган бўлса ҳам, ўзини йўқотмади:

— Ўзингиздан сўраймиз, ака? — деди у.

— Болта уни «хотин» деганмиш, — деди Ғуччи чол.

— Болтанинг ўзи ҳўкиз, — деди Ибодулло Махсум.

— Ҳўкизлиқка ҳўкиз, лекин шундай бир ҳўкизнинг Мустафони «хотин» атагани ёмон-да.

— Кўзи ўлган таначанинг кўзига ўхшайди, — деди Ибодулло Махсум, кейин мунгайиб турган Мустафога юзланди: — Жағини уриб ушатмабсиз-да?

— Одам боласини уриб кўрмаганман, — деди Мустафо.

— Болтани уриш керак эди, — Ибодулло Махсум Мустафодан ранжиди.

— Мени уришган, — деди Ғуччи чол. — Жуман ғалча ўғилларига қўшилиб урган. Ҳеч эсимдан чиқмайди.

— Болта мени сал хўрлади, — деди Мустафо.

— Болта номаъқулни ебди, — деди Ибодулло Махсум. — Сиз, Мустафо, агар ўхшасангиз ҳам, яхши аёлга ўхшайсиз.. Ювош одамсиз.

— Хотиннинг ювоши бўлмайди, — Ғуччи чол эътироз билдирди.

— Мана, Мустафо ювош-ку, — деди Ибодулло Махсум.

— Энди, Махсум, Мустафо хотин эмас-да!.. — порози бўлди Ғуччи чол.

— Хотинмас-ку, лекин ювош, — Ибодулло Махсум.

сум таърифига аниқлик киритди. — Яхши аёлга ўхшаш айб эмас, — деди у Мустафога. — Ёмон аёлдан худо асрасин! Ёмон аёл одамни еб қўяр!.. Сиз, Мустафо, худога шукур, ҳали бировни еганингиз йўқ-ку?

— Йўқ, Мустафо ҳали бировни емаган... — Гуччи чол Мустафонинг ўрнига жавоб берди.

* * *

Мустафо жуда барвақт туради. Аввал сигирни подага қўшади, кейин қайтиб, унинг тагини курайтиди, охур тубида қолган нишхўрдни чиқариб олиб, эшакнинг охурига солади, эшакдан қолган нишхўрдни гўннга қўшиб, замбилғалтакда дарвозадан ташқарига чиқариб ташлайди. Сўнг «амирнинг ариғи»дан челақлаб сув келтириб, вазминроқ қўйларини суғоради. Енгилроқ бўрдоқиларни новвосчаларга қўшиб, Ибодулло Махсумнинг ҳовузига ҳайдаб боради. Ҳовуздан қайтгач, чинорнинг тагидаги супадада кампири, жияни Усмонали билан нонушта қилади. Нонуштадан кейин жияни қишлоқ айлангани кетади. Мустафо тагин иш билан машғул, то ҳовлидаги майда-чуйда ташвишларни бир ёқли қилгунча, нақ чошгоҳ бўлади. Чошгоҳда у уйга кириб, қўлига бигиз олади... Мустафо ичкарида ўтириб отга жабдуқ тикади, кампир даҳлизда жун савайди. Отнинг жабдуғига кигизнинг яхшиси керак, шу сабабдан, Мустафо ҳар якшанбада бозордан учтўрт кило жун сотиб олади. Жунфурушлар қаллоб бўп кетган, тарози боссин деб, соппа-соғ жунга оҳақ қўшишади. Кейин савағичдан чиққан чангни кўр!.. Кампир бечора йўталади, нолийди, жунфурушдан, жунни тузукроқ кўрмай олган Мустафодан нолийди, йўталади, нолийди, лекин савағични қўлдан туширмайди. Оҳакнинг чанги даҳлиздан уйга ҳам киради. Баъзида Мустафони ҳам йўтал тутади, лекин у эшакни ёпиб олгани ийманади... У уйда жабдуқ билан овора, кампир даҳлизда — жун билан, бир амаллаб кунни кеч қилишади. Ўртада озгина мизгиб ҳам олишади. Лекин кекса одамнинг уйқуси нима бўларди, тиқ этган товушдан иккови баравар уйғониб кетишади. Кейин яна ишга машғул бўлишади. Кам гапиришади. Баъзида кампир: «Пулмиз кўпайиб қолди, нима қиламиз?» — деб сўрайди.

Мустафо кулади. «Кўп пул ҳали ҳеч кимга зиён қилмаган», — деб кулади. «Бирор безот ўғирликка келса-чи?» — деб ваҳима қилади кампир. «Олса пулни олади, Гулсара», — дейди Мустафо. Сўнг кампирининг исми Гулсара эканлигини эслаб ҳайрон бўлади. «Бу деганинг қиз боланинг оти, — деб ўйлайди у. — Кампирга ҳеч ярашмайди». Мустафо Гулсаранинг қизлик пайтини тасаввур қилолмайди. Кўз очиб кўрган хотини қазо қилганида, Галатепанинг сўзга етар одами ўзаро маслаҳат қилиб, мана шу Гулсарага уйлантириб қўйишган. Гулсара асли Эгам жувозкашнинг беваси эди.

— Ўғирласа, пулни ўғирлайди, сени опкетмаску, Гулсара, — дейди Мустафо.

-- Мени бошига урадимин!.. — деб кулади кампир. — Пулингиз бор, худойи қилсангиз бўларди...

— Худойи қилувдик, Гулсара, — дейди Мустафо. — Утган ҳафта мулла Қудратга ўттиз сўм фитр пулиям бердим.

— Раҳматли Майрам опамга атаб бир ис чиқариб юборайлик, — дейди кампир.

Мустафо кампирининг Майрамни эслаганидан хурсанд бўлади. Майрам — унинг биринчи хотини. Лекин Майрамга ис чиқаришган. Кампирнинг хотираси ёмон.

— Ис чиқарувдик, Гулсара, — дейди Мустафо. У атай «Гулсара» дейди. Унга «Гулсара» дейиш жуда қизиқ туюлади. — Катта оқ қўчқорни сўйиб ис чиқарувдик, Гулсара.

— Эсимдан чиқибди, — дейди кампир, — Майлига, мен ўзим ўнта чалпак пишириб, чироқ ёқаман.

— Чироқ ёққанинг маъқул, Гулсара, — дейди Мустафо. — Чироқ ёқсанг, раҳматлининг руҳи шод бўлади.

— Ўзиям арвоҳи чирқиллаб келяпти, — дейди кампир.

Мустафо арвоҳдан гапиришни кўп хуш кўрмайди. Арвоҳга ишонади, лекин гапиришни хушламайди. Бировнинг арвоҳи чигиртка бўлиб чирқиллайди, бировники жизилловиқ бўлиб сайрайди, бировники — илон... Буни олдиндан билиб бўлмайди. Мустафо Салимхон деган эшонваччани отасининг арвоҳи илон бўлиб чақиб олганини эслайди. Арвоҳ деганинг бир ҳисобда одам танламайди. Гуноҳинг борми, йўқми,

суриштириб ўтирмас... Илон бўлдим, чақиши тайин. Бўлмаса, Салимхон дунёга келиб, отасига гап қайтарган банда эмасди, отаси ҳам тузук одам эди, лекин арвоҳи негадир илон чиқди. Ишқилиб, арвоҳдан гапирмаган маъқул. Кампир бўлса, Салимхонни арвоҳ чақиб олганидан беҳабар, кези келса-келмаса арвоҳдан гапираверади. Гапирма, деб айтсанг ҳам бир пул — гапиради...

Кампир яна жун савашга тушади. Мустафо савағичларнинг жуфтлаб тушган товушига алаҳсиб, ўз ишини унутади. «Бир, икки, уч...» — санайди у савағич зарбларини, лекин «уч»дан нарига ўтолмайди. «Уч, уч, уч...» Энди савағичларнинг ҳавони чизиши хаёлни буткул банд этади. У лаънати «уч»нинг савағичларнинг «ҳушт-ҳушт» овозига мослигини пайқаб қолади. Ҳарчанд уринмасин, саноқни давом эттиролмайди. «Уч, уч, уч...» — беихтиёр такрорлайди у, сўнг тоқатсизланиб, кампирини чақиради:

— Бузоқларга терт қордингми, Гулсара?

Хайрият, кампир жун савашдан тўхтайдди.

— Қордим, — дейди у. — Ола бузоғингиз сал карахт кўринади...

— Сен ўзингни кўп койитма, — Мустафо кампирнинг қайтадан жун саваб қолишидан чўчийди, шошиброқ гапиради. — Сен ўзингни койитма, Гулсара. Қариган вақтингда меҳнатни ким қўйибди!.. Тинчгина ўтир. Жун савамасанг ҳам бир кунимиз ўтади.

— Одам бекор ўтирса, қариб қолади, — дейди кампир. — Тез қарийди...

— Бари бир қарийсан, Гулсара, — дейди Мустафо. Сўнг кампирининг гапларини ўйлаб, ўзича кулимсирайди. Чамаси, унинг нодонлигидан кулган бўлади. Негадир Назар Махсумни эслайди. Яна кулгиси келади. Кулгини босмоқчи бўлиб, бир-икки йўталиб олади. Лекин, бари бир, ўзини тутиши қийин, кулги дегани лабининг бир бурчагидан «пиқ» этиб чиқиб кетади. Кампир сергак тортади. «Мендан куляпсизми?» — деб сўрайди. «Сендан, Гулсара, сендан куляпман», — дейди Мустафо. «Яхшиликка куляпсизми ёки ёмонликками?» — деб сўрайди кампир. «Яхшиликка, — дейди Мустафо. — Яхшиликка куляпман, Гулсара...»

Назар Махсум деганимиз Мустафодан беш ёш кичик. Бодироқ, сал ишёқмас чол. Нукул қўлларини ортига чалиштириб, раис юриш қилади. Кўпроқ невараларининг ишини кузатади. Уларни бўлса-бўлмаса кўча бетидаги лойхандаққа солиб, лой қордиради. Ўзи лойхандақ ёнида, қўлларини ортига қилиб, ўткинчиларга гап уқтиради...

— Ҳой, Саломбой!— деб қичқиради у.— Утиб кетяпсиз, ҳорма дейиш ҳам йўқ!.. Нима, ўзимни кўрди, саломим ўзим билан, деб ўйлайсизми?!

Саломбой уялади шекилли, ночор илжаяди. У эсини танибдики, Назар Махсумдан шу ҳазилни эшитди...

— Ҳорманг, Махсум бува!— дейди у яқинроқ келиб.— Ишлаётган экансиз-да?

— Э, мен ишлаб нима қилардим!..— дейди Назар Махсум.— Қаранг, девдай невараларим бор!— у лойхандақда ишлаётган йигитчаларнинг тердан йилтирган елкаларига ишора қилади.— Худога шукур, шоввозлар кунимга яраб қолди. Аввал оталари оғиримни енгил қиларди, энди — булар... Лекин десангиз, Саломбой, асли меҳнатга ўрганиб қолган одаммиз-да! Ҳеч тиним билиш йўқ. Уйда мундай тинчиб ўтиролмаيمان.

— Нега уйда ўтиролмайсиз, Махсум бува?— деб сўрайди Саломбой.— Уйда ўтирганингиз маъқул эмасми?

— Утирган маъқул-ку, лекин маъқул эмас-да,— дейди Назар махсум.— Суяк меҳнат билан қотгандан кейин, уйда ўтириб бўларканми!

Шу гапдан кейин, ўткинчи, агар у Саломбойга ўхшаган таги галатепалик бўлса, сал ўйланиб қолади... Ахир, Назар Махсум умрида ёлчитиб иш қилмаган-ку, деб ўйлайди. Бегона бўлса, чолга қойил қолади: э отасига балли, шунча ёшга кириб...

— Кетмонни тикка ур!..— деб маслаҳат беради Назар Махсум неварасига.— Тикка қилиб ур! Қиялатсанг, ерга ботмайди! Э, нодон, шуниям билмайсанми!..

Шўрлик невара, бобоси айтганидай, кетмонни тикка қилиб уради. Ер анча қаттиқ, кетмон тикка тушгандан кейин, ҳеч ўпирилмайди. Лекин Назар

Махсумнинг бу билан сира иши йўқ, берган маслаҳатидан мамнун, ўткинчига мағрур қараб олади.

— Булар ҳали хом, Саломбой,— деб сўзланади у.— Кучи кўп, лекин ақли кам. Мен... мен нима? Хоҳлаган пайтим оёқни узатиб ётаверсам ҳам бўлаверади. Мен дунёдан оларимни олиб бўлдим. Лекин шуларга маҳтал бўлиб турибман... Қаранг, полвон болалар!.. Зоти тозада, Саломбой, асли палаги тоза! Буларга менинг кучимнинг нима кераги бор! Лекин ақлим асқотади... Ақлим буларга керак! Ҳа-а, Саломбой, бекорга иш кўрган эмасмиз.

...Баъзида Назар Махсум Мустафонинг қирига ҳам чиқиб келади. Қир анча ўрлов, машина чиқолмайди — уни Ибодулло Махсумнинг ҳовузи ёнида қолдиришади. Назар Махсумнинг машина минадиган шаҳарлик ўғли ҳам пастда қолади. Бир ўзи чиқиб келади. Пастдан, атрофи букри толлар билан ўралган ҳовуз тарафдан тепага элтадиган биттагина сўқмоқ бор. Назар Махсум шу сўқмоқдан дўнгга ўрлайди.

Мустафонинг қулоғи динг. Назар Махсумнинг шаҳарлик ўғли минадиган сариқ машинанинг овозини узоқдан танийди. Шаҳарлик ўғил кўпинча баҳорнинг адоғида, ширвоз қўзилар сўйиладиган маҳали келади. Бу маҳал Мустафо икки-уч кун қиш бўйи йиғилган гўнгни қориб, қишда ёқадиган чалма-таппи ясайди. Ора-сира жияни Усмонали ёрдамлашади. Бошқани ёрдамга чақирмайди. Чақирмагани ҳам маъқул, негаки, қирқ йил бурун Мустафо шу гўнгтепанинг тагига озгина тақинчоқни кўмиб қўйган. Ўшандан бери гўнгтепанинг жойи ҳам ўзгармаган. Ҳар ўн йилда бир марта очиб кўради. Кейин яна кўмади... Тақинчоқлар чуқур кўмилган, анча-мунча қазиганга чиқмайди. Мустафога бу нарса отаси Ҳамроқулдан қолган. Қирқ йилдирки, тақинчоқ шу гўнгтепа тагида ётибди. Қазиб олганинг билан бировга сотиб бўлмаса... Уттиз йил бурун иккитасини Жон-узоқ арабга сотган эди. Эвазига араб битта нортую берди. Лекин Мустафо туяни боқолмади, колхозга сотиб юборди. Колхоз туяни икки-уч йил асраб юрди, кейин, сўйиб қурбон ҳайитда мазор бошидаги сайилга бормаган онгли колхозчиларга бир-икки килодан хомталаш қилиб юборди... Тақинчоқнинг қолгани яна гўнг тагида ётибди. Мустафонинг шусиз ҳам давлати

етарли. Лекин тилла тақинчоқ ўз оти билан тилла тақинчоқ, келган биров гўнгтепага тикилиброқ қараса, Мустафо сал безовталанади. Топиб олишларидан қўрқмайди, лекин, чақимчилик қилишмасин, деб чўчийди. Чақишса ёмон, қариган чоғимда ишим сўроққа тушиб юрса яхшимас, деб ўйлайди. Усмонали бўлмаса, гўнгтепани доимо бир ўзи ағдаради, ўзи молларнинг тагини тозалайди, ўзи гўнгни келтириб тўкади. Баҳорда «амирнинг ариғи»дан сув ташиб, ўзи гўнг қриштиради... Уст-боши «шарбат»га беланган, қўлида энгил кетмон, шу алфозда Назар Махсумни кутиб олади. Назар Махсум гўнгтепа ёнига келиб, бир зум тўхтайди. Мустафснинг салом беришини кутиб туради. У ўғли шаҳарлик бўлиб, ҳукуматнинг сариқ машинасини минганидан бери бировга ўзи салом бермайди. Лекин алик олишни яхши кўради. Мустафо асли камгапроқ, кейин Назар Махсумнинг ҳарна қичиқлиги бор, сўроқ сўрашларини кутиб, кетмонни бир четга қўяди. Назар Махсум қўлларини ортига қилиб, гўнгтепани бир марта айланиб ўтади. Ниҳоят, тўхтайди. Мустафснинг «шарбат»га беланган уст-бошини бир сидра кўздан кечиради, кейин сўрайди:

— Ишляяпсизми, Мустафо?

— Ишляяпман,— дейди Мустафо.

— Мен бўлсам, от сляпман, шунга битта жабдуқ тиксангиз...

Назар Махсум асли отдан қўрқади. Кўп йил бурун Ғайбаров раиснинг Оқбўзи ташлаб кетганини ҳеч эсдан чиқаролмайди. От сотиб олмаслиги ҳам аниқ. Шу сабабдан Мустафо ваъдани қуюқ қилади.

— Отни савдо қилаверинг, эгар — икки кунлик гап.

— Мен жабдуқ сўрадим, Мустафо. Эгар ўзимда бор. Отамиздан қолган.

Мустафо индамайди. У Назар Махсумнинг отасидан қолган эгарни кўрган. Эски, ночор бир эгар, устаси тузукроқ пай едирмаган, жез қопланган қоши демасанг, эшакка босадиган жўнгина қалмоқи эгардан фарқ қилмайди.

— Тузукроқ йўл солинг-да, Мустафо,— дейди Назар Махсум.— Санабекнинг мошинаси буёққа чиқолмаяпти. Энди, ёлғизоёқдан катта йўл яхши-да!..

— Яхши,— дейди Мустафо.

— Ҳаммаёқни янтоқ босиб кетибди,— дейди Назар Махсум.— Нега янтоқни ўриб олмайсиз? Ўриб олинг-да, Мустафо!..

— Ҳали пишар вақтига озроқ бор,— дейди Мустафо.— Энди гулга кияпти, чопсанг мол емайди. Шакар бойлашига қараймиз энди...

— Санабек пастда қолди,— дейди Назар Махсум.— Мошинасига қараяпти.

— Шопири йўқми?— ниҳоят Мустафо ҳам савол беради.

— Энди, Мустафо, шопир деганга давлат ойлик беради,— салмсқлайди Назар Махсум.— Лекин Санабекнинг ўзи машина ҳайдайди. Ўзи ҳайдагандан кейин давлат шопирга ойлик бериб юрмайди.

— Шопирнинг пулиниям ўзи оладими?— сўрайди Мустафо.

— Йўқ, давлатга қолади,— тушунтиради Назар Махсум. Мустафонинг нодонлигидан ранжийди. Лекин, бари бир, тушунтиради. Тушунтириш ўзига ҳам ёқади.— Санабек — давлатнинг одами, давлатнинг пулини тежайди...

Йўқ, Мустафо Санақулнинг қилиғига тушунолмайдди. Давлатнинг пули кўп, битта шопирнинг ризқини қийгани ёмон-да, деб ўйлайди.

— Шопирнинг ҳам бола-чақаси бордир...— деб тусмол қилади у.

— Санабекнинг иши кўп ёмонмас, Мустафо,— дейди Назар Махсум.— Уқиганнинг ҳам ҳаммаси катта бўлавермас экан. Мана, Раим оқсоқолнинг ўғли Тошпўлат бирор йигирма йилдан бери ўқийди. На рўзғори, на мошинаси бор...

— Ғайбаровнинг ўғли бамаъни йигит,— дейди Мустафо.

— Бамаъни бўлгани билан, ишнинг кўзини билмаса қийин,— деб эътироз қилади Назар Махсум.— Санабек беш йил ўқиди-ю, йўлини дарров топиб кетди. Бирда қуда бўлайлик, деб эдим, лекин сиз кўнмадингиз. Кейин Санабек ўқишга кетди. Мана, бугун қарабсизки, давлатнинг одами...

Назар Махсум Санабекни жуда яхши кўради. Унинг давлат одами бўлганидан тагин гапиргиси келаверади, Мустафо қизи Санобарга Назар Махсумнинг совчи бўлиб келганини эслайди...

— Худонинг хоҳиши шу экан-да,— дейди у секин.
Назар Махсумга Мустафонинг афсуслангандай бўлиши ёқади.

— Санабек катта одам бўлди,— дейди у тагин.— Сиз хафа бўлманг. Мустафо, мен таъна қилмоқчи эмасман. Буям бир гап-да...

Пастдан, ҳовуз тарафдан машина сигнали эшитилади. Иккови ҳам ўша тарафга қарашади. Назар Махсумнинг шаҳарлик ўғли, сариқ машина ёнида туриб, қўл силкиб ишора қилади. Назар Махсум йўлга отланади...

— Жабдуқ эсан чиқмасин,— дейди у келган сўқмоғига туша туриб.

Назар Махсум кетади. Унинг гавдаси пачоққина. Лекин ҳеч маҳал пилдираб юрмайди. Танасини сал ортга ташлаб, вазмин қадам ташлайди. Кўпроқ оёқларининг учи билан босади. Пастликка тушиб бораётгани сезилмайди.

Мустафо кетмонни четга ташлаб, қуруқроқ ерга чордана қуриб ўтиради. Кейин Жабборнинг талқон носидан бир кап отади. Пешонасига тер тошиб, юрак уриши тезлашади... Боши секин айланади. Нос чекиб ўйлаган яхши. Ўйлаётганинг ҳам сезилмайди. Нос элитади, ғазабинг ҳам суст, ғаминг ҳам, шодлигинг ҳам суст... Икки қадам нарида гўнгтепа тўппайиб ётибди, унинг тагида — тилла тақинчоқлар... Мустафо шуни ўйлаганида, ғалати бўлиб кетади. Ўзи гўнг билан тилланинг нима фарқи бор, деб ўйлайди. Гўнгдан-ку таппи ясайсан, таппини қишда ёқасан, уйинг исийди... Тилладан не наф? Эплаб сотолмасанг... Сотмагандаям, тилла ўзи нимага керак? Отамдан ўтди, акамдан ўтди... Менданам ўтади... Бу нарса ўзи кимга вафо қилган?..

Тилланинг гўнг тагида ётишида қандайдир шум маъно бордай туюлади. Мустафо бу маънони кўп англамайди, лекин сезади. Сезиб юраги орзиқади, негадир ўзини ерга таппа ташлаб йиғлагиси келади... Лекин йиғламайди, ўзини тутади, ўрнидан туриб, яна ишига уннайди. Қўлига икки челак олиб, тепадаги ариқдан сув ташиб келтиради. Сувни гўнгтепа устига қўйиб, тагин изига қайтади. Ҳар ўн марта бориб келганини ҳисобга олади. Ун марта борганида йигирма сатил сув ташийди, йигирма марта борганида — қирқ сатил, ўттиз борганида — олтмиш... Юз сатил таши-

гач, бояги жойига ўтириб даммини ростлайди. Сўнг гўнгтепаннинг чеккасини белжурак билан шиббалаб чиқади, қўйироқдан битта чуқурча қазийди. Гўнгтепадан сирқиган сув шу чуқурчага оқиб тушаверади... Кейин яна ўтириб дам олади. Яна гўнг тагида ётган тақинчоқларни ўйлайди. Уларнинг шундай қолиб кетаверишини англаб, юраги ачийди. Белбоғи билан манглайдаги терни сидириб, тагин кетмонни олади...

* * *

Мустафо камюрим одам, жуда қистов бўлмаса, уйдан кўп жилмайди. Баъзида Ғуччи чол билан Ибодулло Махсумга қўшилиб, қишлоқнинг тўйига боради, азасига боради, ўзи ҳам бир узру баҳона билан элга ош улашади. Лекин буларнинг бариси, қишлоқчилик, элдан чиқмасликнинг вазидан... Ўзлигича аралашмайди. Тортинади. Ҳатто туғишганлари билан ҳам борди-келдиси сийрак. Баъзида шуни ўйлаб, ўзи ҳам ҳайрон бўлади. Отаси билан онасининг кўзи очиқлигида ҳаммаси иноқ эди. Ҳа, кимсан, Нишонбой, Мустафо, Пиримқул, Эшмамат... Кимсан, Ҳамроқулнинг ўғиллари. Нурқулнинг неваралари... Айри тушиш Нишонбойдан бошланди, замон ўзгарган маҳали у босмачига қўшилиб кетди. Мустафони ҳам бирга кетгали ундади, лекин Мустафо бошдан узоқ кетиб ўрганмаган эди, кўнмади, қишлоқда қолди. Кейин Ғайбар соқовнинг ўғли Раим билан ошна тутиниб, ўшанинг этагини ушлади. Раим ҳеч балодан кўрқмайдиган алпйигит эди, йигирма-ўттиз йигитга бош бўлиб, босмачига қарши чиқди. Кунботардан Оқбош бостириб келди, кунчиқардан — Маҳмадали понсод, лекин Галатепанинг йигити уларга бўйин бермади, отишса отишди, чопишса чопишди, лекин қишлоққа оёқ бостирмади. Бир куни Раим Мустафони ёнига олиб, Оқбошнинг масканига жўнади. Қўрни Палангдарадаги ғорлардан топишди. Мустафо омон қайтмаймиз, деб ўйлаган эди, лекин босмачиларнинг путури кетиб қолган маҳал экан, номига дағдаға қилган бўлишди. Кейин Раим сулҳдан гап очди. Биров қарши чиқди, биров рози бўлди, лекин бир қарорга келмадилар. Раим қизиққонроқ эди, босмачиларнинг сустигини кўриб, бирдан ўт олди: «Одам зоти сизлардан бетини ўгирди, энағарлар! — деб қич-

қирди у.— Уч-тўрт кунлик умрларинг қолди, ноз қилганинг нимаси! Таслим бўп кел, қуролингни топшир, кейин гуноҳингдан ўтамиз. Ҳаммангни кечирамиз, қўрбошингдан бўлак ҳаммангни!.. Қўрбошингни итдай отамиз!..» Босмачилар кулишди: «Оқбошнинг ўзи бўлса мундай демасдинг-а, Ғайбарнинг боласи! Оқбошнинг жаҳли ёмон, гапингни эшитса, нақ терингга сомон тикарди!..» Кейин Оқбош келди. Бир гуруҳ мулозиму ялоқхўрлари билан келиб, от устидан дағдаға қилди: «Сен, қизил, буларнинг бошини айланторма, чиққан жойингга обориб тикаман!..» Шунга айтдию шамширини олиб, боши устида тўлғадди. Мустафо қўрқди, ҳозир мениям, Раимниям чопадди, деб ўйлади. Лекин Оқбошнинг, кичкина кўзлари киртайган, умрида бировни чопиб кўрмаган чолнинг қўли толди, шамширни қўйиб, белига тақилган фаранги маузерини олди. Чолнинг ғазаби келганди, Раимбойни ҳам, Мустафони ҳам отган бўларди, лекин ўртага одам тушди. Нишонбой баковулнинг туғишган укаси бўлади, деб Мустафони кўрсатди. Оқбош сўкина-сўкина, уларни йигирма даррадан қирқ дарра урдириб, тирик қўйиб юборди... Кейин, бир ҳафтача ўтиб, дарада қолган босмачилар Оқбошни отга ўнгариб келишди. Оқбош Раимбойга: «Мен сени отмадим, сенам мени отмайсан, майли, ўттиз дарра ур, Ғайбарнинг битлиқиси», деб айтди. Раим шафқатга мойил эди, лекин «битлиқи»ни эшитиб чидолмади, котиби Қосимовга айтиб туриб, инқилобнинг номидан ҳукмнома ёздирди: «...отиб ўлдирилсин!» Кейин Раимнинг шотири Очил Куч Оқбошни қишлоқдан четроққа чиқариб, шартта отиб ташлади. Сўнг Мустафога кетмон бериб, Оқбошни кўмасан, деб буюрди. Мустафо ноилож кўнди, ўликни эски кигизга ўраб, эшакка ортди-да, қабристонга борди, лекин мазорнинг мутасаддиси Карим Ғалча оёғини тираб туриб олди. «Элдан чиққанини қайтиб элга қўшмайман», деб айтди. Мустафо қўрбошини Қизилтошга элтиб кўмди. Ташландиқ рабонинг чеккасидан гўр қазиди, ўликни қўйди, устидан тупроқ тортиб бўлиб, ўйлади: «Тагин келган бир жондор гўрни очса нима бўлади, ҳарна бўлсаям одам-ку!..» Мустафо удумини қилди: гўрни яхшилаб шиббалаб, атрофда ётган тошлардан келтириб, устига бостирди.

Оқбошни кўмгани кўп вақтларгача эсидан чиқ-

май юрди, кейинроқ, ўликни ҳамқишлоқлари қазиб олиб кетганини эшитиб, кўнгли сал осойиш топди.

Кўп ўтмай, Нишонбойни ҳам қўлга туширишди. Уни Раим отмади. Мустафога раҳми келди чоғи, аскар қўшиб, Каттақўрғонга жўнатди. Бир ҳафтадан кейин Нишонбойнинг отилганини хабар қилишди. Мустафо Каттақўрғонга бориб, акасининг ўлигини сўраб олди. Бу гал Қарим Ғалча тихирлик қилмади: Нишонбойни ювиб-тараб ерга қўйишди.

Мустафо акасини яхши кўрарди. Ичида Раимни номард деб ўйлади, ғазабланди, кўнглида не гапларни тугиб, унинг уйига борди, бордию Раимбойни тўшакда кўрди: кўкрагидан ярадор, қон туфлаб ётарди. Мустафонинг жони ачиди, тагин Раимнинг ёнини олди. «Тақдир экан,— деб ўйлади,— бошдан шуларнинг тарафини олдимми, энди шулар билан кетман...»

Вақти келиб, колхоз тузилди. Раим колхозга бошлиқ, Мустафони ўзининг ёнига олди.

Энди ўйлаб қарасанг, ақл бовар қилмайди. У замонда ғайратдан бошқа ҳеч нарса йўқ ҳисоби эди. Йўқдан бор қилишди. Раим раис нақ олов, нафасида ош пишади, ўзи бошлиқ бўлиб ёшу қарини Жомнинг чўлига чиқарди. Холбозоров раис бошлиқ жомликларга қўшилиб, Галатепанинг пастини, шuvoқ босиб кетган, қанчадан бери қисир ётган майдонни шудгор қилишди. Ҳафтада бир марта уйга келсанг келдинг, бўлмаса — йўқ, нам тупроқ ҳиди анқиб турган уватларга бош қўйиб ухлашарди. Мустафо Раим билан ёнма-ён қўш ҳайдарди. Бир қўшнинг бошида Майрам — Мустафонинг хотини, унисининг бошида Анзират — Раимнинг хотини, улар иккови ҳўкиз етаклаган, эрлари орқада, омочнинг қулоқларидан кўкраклар билан босиб... Заранг ер, бир ботмон ҳайдамай туриб, омочнинг тиши қайтади, эҳ, қийин, жуда қийин эди!.. Аввал битта қорайган чизик, кейин тагин битта... кенгайди, кенгайди... кейин қарабсанки — шудгор! Ҳовури чиқиб турибди!.. Мустафо у вақтлар чарчаш нималигини билмасди, лекин вақти-вақти билан баҳона топарди: «Тўхта, Майрам, силлам қурди! Тўхта, Анзират!.. Эй, Раим, хотинингга айт, салгина дам олсин!..» Лекин дам дегани на унга ва та хотинларга керак эди. Мустафо кўпроқ Раимбойнинг ўзини, унинг ўқ тешган кўкрагини ўйларди.

Лекин Раим ўтирса қани, орияги қўзғайди, ўзи оёқ-да зўрға турибди-ку, ҳўкизларнинг бўйнига суяниб, бўйинтуруқни тuzатган бўлади... Хотинлар қўриқдаги чодирга кетишади; Анзират чақалогини эмизгани, Майрам ўғилчасини овутгани. Ўғилчаси ўшанда беш яшар эди. Мустафо унинг адир бўйлаб чопганига қараб туриб, Раимга гап қотарди: «Мана, раис жўра, буёқда мен билан Майрам, уёқда сен билан Анзират, бийдай чўлда қўш қўшиб юрибмиз, бир кун келиб биздаям роҳат бўлар, роҳат топсак, сену биз қарисак, болалар одам бўлса...» Раим унинг даромади узоқлигидан куларди: «Калтароқ қил, қуда бўлсак бўлармиз!»

Лекин Мустафонинг ўғли Бозорбойга уйланиш nasib қилмаган экан. Энди йигит ёшига етганда немис билан урушгани кетди. Мустафо ҳеч маҳал уруш йилларидагидай ўлимдан қўрққан эмас. Йўқ, у ўзини ўйламасди, ўзи бўлса бир гап бўлар, кўпроқ ўғлини ўйларди. Кечалари илтижо қиларди: «Бозорбой тирик қайтсин, бекаму кўст қайтсин, агар умр Ҷерак бўлса, майли, меникини ол, лекин Бозорбой қайтсин...» Лекин унинг илтижолари бекор кетди — Бозорбой қайтмади.

Кейин у хотини Майрамдан айрилди. Рўзғорни ўйлаб, Гулсарага уйланди. Майрамдан битта қиз қолувди, у эрли бўлиб кетди... Бирор ўн беш йилдирки, Мустафо уни кўрмаган. Кўришни ҳам истамайди. Йўқ, яхшиси, қизи ҳақида ўйламагани маъқул... Элга кўп қўшилмаслиги ҳам асли шундан. Ака-укалари, қайси бири мол-дунёга, қайсиси хотинга, қайси бири яна нимагадир ҳирс қўйишди. Бир кун келиб қарабсанки, ҳар ким ўзи билан ўзи... Нишонбойдан битта ўғил қолувди, у ҳам отасининг кўзи тупроққа тўлганидан кейин, амакиларни унутиб, она авлоди билан бўлиб кетди. Тоғалари уй берди, тоғалари уйлантирди, мана энди тоға жамоати билан ўтириш-туриши бир, тўйида кулади, азасида йиғлайди, ота авлоди билан иши йўқ. Кўрғанда саломини аямайди, шунисига ҳам шуқр.

Энди Мустафонинг ошини ошаб, ёшини яшаб бўлган пайти. Дунёни тушунган, на таъна қилади ва на зорланади. Ёз ойларида икки-уч марта мазористонга боради. Отаси Ҳамроқулнинг гўри ёнида тиз чўкиб, қуръон тиловат қилади, гапиреди... «Энди мен озроқ

Билгизланиб қолдим,— деб айтади.— Илгари сиз бор эдингиз, ҳаммамиз ака-ука эдик, бугун узоқ қариндошга ўхшаймиз...»

Мустафо шундай деб гапиради. Қабр жим, бутун атроф жим... Биров унга жавоб бермайди. Ичида борини айтиб бўлиб, секин бошини кўтаради, ёнверидаси бошқа қабрларга назар солади... Ён тарафда бобоси Нурқулнинг гўри, сал пастроқда, бобосининг пойида акаси Нишонбойнинг гўри... Амакилари, амакиваччалари, иккита аммаси... Жамланса, қўйиндиларнинг сони юзга бориб қолади. Ҳаммаси ота авлодидан. Баъзида Мустафо қабрларни бирин-кетин санаётганини сезади, чўчиб бошини терс буради. Отасининг гўридан нарида бир парча бўш ер бор. Хас-хашаги бўлиқ — нақ белга уради. Мустафо ўроғини олиб, ерни эринмай тозалайди. Хашаги ўрилгач, ер анча кенгаяди. Мустафо яна бекор турмайди, отасининг гўридан бошлаб беш қадам ўлчайди — бу унинг ўзига. Яна беш қадам юриб, Пиримқулга, ундан нарироқдан Эшмаматга гўр ўрнини танлайди. Ер жуда кенг, ўрни ташланган гўрлардан нарида ҳам анча жой ортиб қолади. Мозористон жуда сокин, тепада осмон, ён-тарафда қирлар, дарахт зоти йўқ. Сокинлик Мустафонинг кўнглига таскин беради. Ҳатто укаларига гўр ўрнини ташлаганидан ҳам кўп чўчи-майди. «Бари бир ўламиз,— деб ўйлайди.— Эртами, кечми, бари бир ўламиз-да... Мен олдинроқ ўламан, улардан олдин келувдим, олдинроқ кетаман...» Мустафо ўйларининг адолатли эканини сезиб, хурсанд бўлади. Бошқа гаплар қабристонда жуда бачкана бўлиб туюлади... Нима бўпти, сен ўласан — кўмишади, бошқа ўлади — кўмишади, шунча ётган одамнинг ҳаммаси бир вақтлар тирик бўлган, кейин ўлган, кейин кўмишган... Мана, энди тинчгина ётишибди. Бировни хафа қилганиям билинмайди, хурсанд қилганиям билинмайди, ҳамма бирдай, аёлу эркак, бою камбағал... Яхшилик билан ёмонлик бу дунёда қолади. Қим билсин, балким, ундан нарига ҳам ўтар... Лекин Мустафога охири шу бўлиб туюлаверади. Охири шу... Дунёдаги жами чувалган савдонинг учи манави дўнг тепачаларнинг остига келиб киради. Кейин ишончлироқ бўлсин деб, устига оғиргина мартартош бостириб қўйишади. Унинг устига отингни олишади. Отингни ёзганиям маъқул, зора биров кў-

риб, э, манави дўппайиб ётган тенача бир маҳаллар
Мустафо бўлган экан-да, деб ўйлаб қўйса...

* * *

Шу йил баҳорда, тенгдоши Алим бува ўлганидан
бирор ўн кун ўтгач, Мустафо ўзига қабртош буюрди.
Жияни Усмоналига, тош олиб келасан, деб икки юз
сўм, йўл кираси билан еб-ичишга эллик сўм берди.
Усмонали шу кетишда уч кун йўқолди. Тўртинчи
куни чошгоҳда оёқда туролмайдиган маст бўлиб
қайтди. Пойгакдаги шолчага қулаб тушдию, таррак-
дай қотиб ухлади. Кўп ухлади. Кечқурун, сигир қай-
тар маҳали, сал ўзига келди, девор тарафга судра-
либ бориб, елкасини тираб ўтирди, кейин Гулсара
кампирга буюрди:

— Бобойни чақиринг, ичкари кирсин!..

Гулсара кампир Мустафони чақирди. «Усмонбой
чақиряпти, ичкари кираркансиз»,— деди. Мустафо
эшик оғзида сигирларга каллак кунжара у атаётган
эди, қўллари кунжара ёғига беланган, ўтмас тешаси-
ни кўтариб уйга кирди.

— Мени чопгани келди! Бобой мени чопгани кел-
ди, ур-рей!— деб бақирди Усмонали.

Мустафо тешани бурчакдаги қути устига қўйиб,
Усмоналидан бир-икки қадам берироққа, қуруқ якан-
доз устига чўкди.

— Пулни ичиб келдик, бобой,— деди Усмонали.—
Энди худо гуноҳингиздан уч-тўрттасини бизнинг ҳи-
собга ёзади.

Мустафо индамади. Усмонали бегона эмас, ўзи-
нинг ўғлидай бўлиб қолган, у нима десин...

— Пулни ичдик,— такрорлади Усмонали.

— Бекор қипсан-да, Усмонбой. Пулни ичмай, мар-
мартош опкелсанг бўлармиди...

— Мен ёлгон гапирмайман, бобой,— деди Усмон-
али.— Менга қаранг, бобой, агар мрамартош бир
ҳафтада тайёр бўлади, десам нима қилардингиз?
Ишонардингиз-да!

— Ишонардим, Усмонбой...

— Мен бўлсам, сизни алдамадим,— деди Усмон-
али.— Пулни ичувдим, ичдим, деб айтдим. Ростини
айтдим. Нима, ростини айтсам ёмонми?

— Ростини айтганинг тузук, — тан олди Муста-

фо.— Лекин менга бир парча мрамартош опкесанг яхши эди-да...

— Парво қилманг, бобой, ҳали ўзим каттасидан опкеб қўяман,— ваъда қилди Усмонали.— Эни уч газ, бўйи беш газ, энг зўридан опкеламан!

— Йўқ, Усмонбой, муниси катталиқ қилади,— деди Мустафо.— Мен мундай катта тошга лойиқ эмасман. Кичикроғидан опкесанг ҳам бўлаверади.

— Йўқ, энг каттасидан опкеламан!— кўнмади Усмонали.— Улган кунингизнинг эртасигаёқ опкеламан! Мана, мени айтди дейсиз, агар каттасидан опкелмасам, Усмон отимни бошқа қўяман!..

Усмонали гапларидан ўзи ҳам таъсирланди чоғи, кўзларида филт-филт ёш ҳалқаланди. Мустафо унга ортиқ қарай олмади, уялди.

— Овора бўп юрма,— деди у.— Сен шунча пулни қайдан оласан?

— Сирдарёга раис бўп кетаман,— деди Усмонали.— Галатепа жонга тегди. Сирдарёда бўш ер кўп, раис оз. Ҳисобдан мазам йўқроқ, амаки. Лекин, икки ҳисобчига ойликни икки баробар тўласам бас, мен ҳисобига етмаганиниям ўзлари ҳисоблайверади.

— Сени раисликка сайлашмайди, Усмонбой,— деди Мустафо.— Сен ўзинг ёмон йигит эмассан, лекин ёмон от чиқардинг...

— Ичмасам, мени раисликка сайлайдими?— деб сўради Усмонали.

— Худо билади, Усмонбой...

— Мундайликда мен соб бўламан-ку, амаки!— деди Усмонали.— Ўзингиз ўйланг, балким, раис бўлганимда ичмай қўярмидим. Мана, Камол ичмайди-ку?

— Камолнинг ошқозони касал.

— Э! Бари бир!.. Мен раис бўлсам, ичишни ташлардим!— деди Усмонали.— Ҳозир менинг бировга керакли жойим борми? Ўлсам, азамда кўзларига тушук суртишар!.. Раис бўлсам бошқа гап эди, амаки, бировга меҳнат кунини кўпроқ ёзардим, бировга битта қўйни арзонроқ қилиб бериб юборардим, бировга бировнинг қизини, агар отаси кўнмаётган бўлса, раислик сиёғим билан дўқ уриб, хотинликка олиб берардим!.. Одамларга яхшилик қилсанг яхши-да, амаки! Қаранг, амаки, менам одам боласига ўхшайман-ку, маймун эмасман-ку!..

Мустафо Усмоналига қаради. Пигит ҳалиям маст эди. Фақат кўзлари маст оламининг кўзига ўхшамайди, ғамли... Усмоналининг бахти чопмагани рост. Асли бошдан бахти чопмади. Ун саккизда Тилланинг катта қизига ошиқ бўлиб, кўчани тўлдириб қўшиқ айтиб юрди. Кеча-кундуз шу заифани ўйлади, шуни деб ўтда ёнди, сувда чўкди, лекин бир иш чиқаролмади. Аламини қўшиқдан олди. Эрталаб Тилланинг дарвозаси олдидан қўшиқ айтиб ўтади, кечқурун яна қўшиқ айтиб ўтади... Сени бир дунё қизларнинг ичидан ягона қип сайладим, сени кўрмасам бўлмайди, сенсиз соб бўламан, деб қўшиқ айтди. Галатепада Усмоналига қадар ҳеч ким хотин ҳақида кўчага чиқиб қўшиқ айтмаган эди. Биринчи бўлиб шу Усмонали айтди. Ундан бошқа ҳамма ими-жимиди, қўшиқ айтсаям ичида айтиб, рўзғор тутарди. Бошқаларнинг хотинлар билан топишмоғи ҳам осон эди. Кўнчилиқ қўшиқсиз ҳам топишарди. Лекин, Усмонали қўшиқ айтиб ҳам топишолмади. Балким, у қўшиқ айтгани учун ҳам топишолмагандир...

Инсоф юзасидан айтиш керак, Усмоналининг қўшиғидан кулган одам кўп эмасди. Бир куни мулла Дониёр мачитда (мачитда!) сўкиниб юборди. «Тилланинг байталчасига ўзи нима керак? Усмоғнинг нимаси кам ё унга Нормурод йилқичининг уюридан бирортаси керакми?— деди мулла Дониёр.— Тилла асли аҳмоқ, агар Тилла аҳмоқ бўлмаганида, шу битта қизни йўлга соларди, икки оёғини кулликлаб, Усмоғнинг остонасига элтиб ташларди. Агар менинг қизим бўлса, Усмоғдан бошқасига бермасдим, агар иккита қизим бўлса, икковиниям шу Усмоғга берардим...»

Шу гапларнинг эртаси мулла Дониёр билан Мустафо Тилланинг уйига совчи бўлиб боришди. Тиллани топишолмади. Ҳалиги қизнинг ўзи пешвоз чиқди, шармни унутиб: «Кетаверинглар, менга эр керакмас»,— деб айтди. Мустафо ортига бурилиб, ҳовлидан чиқмоқчи эди, лекин мулла Дониёр қўймади. Енгидан маҳкам тутиб: «Йўқ, Мустафо, бунинг гапи ҳисобмас, бунинг бошида отаси бор, энаси бор, улар билан гаплашмай кетсак яхшимас»,— деди. Мустафо нсилож унинг ортидан эргашди. Келиб, уй олдидаги супага ўтиришди. Совчиларнинг хабари ўзларидан олдинроқ келган эди. Мустафо супага ақалли икки

челак сув урилмаганини кўриб, тагин айтди: «Кетайлик, мулла ака, бундан н бир неклик чиқмайди...» Лекин мулла Дониёр кўнмади. Чанг супанинг бир четига ўтириб, ҳовлининг наънариги бурчагида сигирнинг тагида бутига челак қисстириб ўтирган хотиннинг келишини кутишди. Анча к кутишди. Тилланинг қизи, ўзи бориб сигир соғиш ўрнига, уйнинг эшигига суяниб турди. Одаммисан, итмисан, бир оғиз сўраш йўқ, жувонмаргнинг кўкрагини дўнг қилиб тургани ортиқча бўлди. Ниҳоят, сигир соғаётган хотин — қизнинг онаси келди. Мулла Дониёр мадраса кўрган одам эди, расмини қилиб, белбоғига ўралган иккита нонни ўртага қўйди. Лекин Тилланинг хотини ўзининг дастурхонини келтириб, ўзининг нонидан ушатди. Мулла Дониёр нондан бир бўбурдасини олиб оғзига солди. Узоқ кавшанди, томоғидан ҳадеганда ўтавермади. Нонни ютиб бўлиб, сўз очди: «Қизингга нон синдирсак, Ойпарча...» Ойпарча қизига нон синдиришга шошилмади. Гапга Мустафонинг ўзи аралашди: «Мен Усмонга амакиман, Ойпарчаой, — деди у. — Ҳазим совчи бўп келдим. 1 Бола сал шўхроқ, қўшиқ айтиб сизларни сал хижолатга қўйди. Ҳаммаси кўнгил қўйганидан. Келинг, Ойпарчаой, бир тўй қилайлик...» Мустафо илгари бир марта мулла Имом билан Шўркудукқа совчиликка бборган эди. Ушанда мулла Имом қизнинг отасига н қараб, сизда бир чўри бор, бизда бир бўри бор, шуларнинг бошини чатсак, деб гап қилган эди. Унда қизнинг отаси рози бўлган, ўрнидан туриб, аввал муллага, кейин Мустафога сарпо ёпган, уларни кучоқлаган, мана, энди қиёматлик қариндош бўлдик, н келин муборак бўлсин, тўй муборак бўлсин, деб суюнган эди. Мустафо ўша ошитган гапларини тилга олди: «Сизда бир чўри бор, бизда бир бўри... Шуларнинг бошини четсак... — «Менинг қизим н чўримас, ўз ҳуқуқи ўзининг қўлида», — деди она бўлмиш. Мустафо шундай яхши гапларнинг зое кетганига ачинди. «Қизингга айт, Ойпарча, — деди мулла Дониёр. — Совчи турган жойда кўп кўринмасин, биздан сал уялсин...» Хотин қизига ҳеч нарса демади. «Бугуннинг боласида, мулла бува, — деб кулди у. — Мана, мен Ҳазим, хотин бошим билан гап бериб, гап оляпманку... Энди сиз айтганлар эскирди, мулла бува...» Супа ёнига битта қорит айланиб келди. Финг-

шиди. Кейин супа четига тумшуғини қўйиб ётди. Танаси пастда, тумшуғи супада, бир тус бўлиб ётди. Мустафо эшик ёндорига суяниб турган қизга қаради. Қизнинг қоши ёмон бир чимирилди... Эшик ёндоридан илкис узилиб, супага келди. Келинга аталган дастурхонни олиб, итга қаратиб отди. Белбоғдаги нону парварда тупроқ билан битта бўлди. Ит санчиб ўрнидан турди, ерга сочилган неъматларга қаради, лекин уларга оғиз урмади, думини қисганча ҳовлидан қочиб чиқди.

...Уша куни ҳеч ким Усмоналининг қўшиғини эшитмади. Қўшиғига ўрганиб қолишган эди. Балки айтиб қолар, деб шомгача кутишди. Лекин Усмонали бошқа қўшиқ айтмади. Алламаҳалгача Сигиртепанинг қишлоққа терс тарафида қадалиб ўтирди, кейин, одамлар уйқуга ётар маҳал, панапастқамдан юриб қишлоққа қайтди. Емади, ичмади, ўгай онаси солиб берган тўшакда бағрини ерга бериб ётди. Ярим тунда ўрнидан туриб, қишлоқнинг кўчаларини бир айланди, яна бир марта Тилланинг кўчасидан, унинг кўк дарвозаси ёнидан ўтди. Саҳар пайти уйга қайтди. Боғнинг нариги чеккасида қурилган янги иморат томон борди. Хотин олса, мана шу янги уйга олиб кирмоқчи эди. У текисланган лойхандақ ўрнида турган кетмонни олиб, уйнинг деворига солди. Кетмоннинг тарсурс овозидан ит ҳурди, бостирма тагидаги эшак ҳангради. Усмонали кетмонни отиб юборди. Боғ четига ғарам қилинган хасдан кўтарганича келтириб, уйнинг ичига солди, кейин гугурт чақди...

Хуллас, Усмонали уйланмади. Уйни ёқиб юборганидан кейин отаси Пиримқул ундан аразлади. Усмонали индамай уйдан чиқиб кетди. Бир-икки вақт акаси Расулнинг даҳлизиди тунаб юрди. Кейин меласага гап қайтариб, чеккароқ шаҳарчада бирор йилча ғишт пишириб юрди. Қайтиб келгач, акаси Расул одамлардан номус қилган киши бўлиб, унга етти болорлик уйча солиб берди. Лекин Усмонали уйчага кирмади, икки-уч сидра кийимини олиб, амакиси Мустафонинг уйига кўчиб ўтди. Кейин ичишни бошлади, қишлоқда юриб ичди, шаҳарга бориб ичди, жанжал қилди, меласага тушди... Хайрият, икки йилдирки, сал қуюлгани. Аввал Мустафонинг ишига қарашиб юрди, кейин Камол

раиснинг қошига тайинлироқ иш сўраб борди. «Бир ой бўлди, оғзимга олмадим, сенам бир ўйла, худонинг бандаси, мен кофиргаям бир марта ишонгин, ишонмасанг соб бўламан», — деб айтди. Камол раис кўнди. Мирзаевнинг фермасига бузоқбоқар қилиб қўйди. Маоши тузук, иш деганинг ферманинг ўзида, эрталаб бориб бир хабар олади, тушда бориб бир, кейин кечки емишини бериб, Мустафонинг ёнига қайтиб келади. Ишли бўлгани яхши, лекин Тилланинг қизини ҳалигача эсдан чиқармагани чатоқ. Тилланинг қизи энди беш болали хотин, семириб кетган, лекин кўнгил дегани ёмон бўларкан. Ушани эсласа бас. Усмонали чидаб туролмайди. Баъзида қуюшқондан чиқиб кетади...

* * *

Усмонали қимор ўйнаб, Болта қассобдан анча қарздор бўлиб келди. Кейин Мустафога эргашиб, Галатепанинг якшанба бозорига чиқди. Амакиси иккита ҳисори қўйни сотиб бўлгунча, молбозорнинг четига мунғайиб турди, сўнг тушган пулни Болта қассобга элтиб берди. Уйга бирга қайтишди. Қайтишда на Мустафо, на Усмонали чурқ этиб оғиз очди. Мустафо йўрға кулбет эшагини миниб олди. Усмонали пиёда, сал орқароқда секин юриб келаверди.

Йўлнинг ярмида, Назар Махсумнинг дарвозаси ёнидан ўтаётганда, Мустафо эшагини тўхтатди, орқасига ўгирилиб, Усмоналининг етиб келишини кутди. «Айтаман, — деб ўйлади у. — Усмонбой келсин, айтаман... Сен бу ишингни қўй, деб айтаман, менинг сендан бошқа ичкюярим йўқ, сен бу ишингни қўй, келиб ёнимдан жилмайгина ўтир, ичмасанг, қимор ўйнамасанг бўлди. Менинг бор-йўқ давлатим сеники... Таъна қилган одамнинг кўзи чиқсин!..»

Усмонали Мустафо билан тенглашди. Тўхтади. Уйқусизликдан киртайган серкиприк кўзларини амакисига тикди. Мустафо ўйлаган ўйини айтолмади. Усмонали хўрсинди, кейин йўлдан четдаги қўриққа, Гуччи чолнинг чорбоғига қараб кетадиган ёлғизоёққа бурилди. Лекин узоққа кетолмади, қўриқнинг ярмига бориб, ортига қайрилди. Мустафо-

нинг ҳамон йўл устида эшакка қийшиқ миниб ўтирганини кўриб қайтиб келди, айб қилган мактаб боласидай, индамай тураверди. Мустафо эшагига халачўи босди.

— Хих, жонивор, хих!..

Уйга етиб келишди. Гулсара кампирнинг ҳамма гапдан хабари бор эди. Мустафонинг эшагини тутиб, қозиққа элтиб боғлади. Хуржунни ҳам ўзи кўтармоқчи эди, лекин Мустафо қўймади... Кампир негадир оқ сурп чорсисининг учини лабига қистириб олган, юзи сирлироқ кўринарди. Мустафо ҳайрон бўлди, лекин сўроқ сўрарга улғурмади, кампир унга, чинор тарафга ўтинг, дегандай имо қилди. Мустафо у тарафга қаради, кичкина супага жой қилиб қўйилибди.

— Меҳмон келадими, Гулсара? — секин сўради у.

— Ўзингиз... Усмонбой билан ўзингиз ўтирасиз.

Мустафо кампирнинг ниятини сезиб, сал ранжиди.

— Сен бу гапингни қўй, Гулсара, — деди у. — Ҳозир юрагига гап сиғмайди. Мениям кўп қийнама. Бор, сен уйга кириб ўтир, эркак одамларнинг ишига кўн аралашма...

Кампир қулоқ қоқмади. Уйга кирди. Мустафо хуржунни олиб, чинор тагидаги супачага чиқди. Кейин супа четида турган офтобадан қўлини чайди. Бу орада Усмоннали ҳам етиб келди. Худди бегонадай, супа четига омонатгина ўтирди. Мустафо хуржундан қилган харидини: майиз, парварда, муштпиёз, беш-олти қадоқ чойни олди, сўнг хуржунни тубида қолган картошка билан супа тагига ташлади.

— Мурчни эсдан чиқарибмиз, — деди у. — Менинг-ку, ақлим сусайган, сен эсимга солсанг бўларди...

— Менинг умуман ақлим йўқ.

Мустафо ночор илжайди.

— Гапиринг, амаки, — деди Усмоннали.

Мустафо ўтирган жойида типирчилаб қолди. Ичида, ишқилиб, кампир чиқмасин, чиқиб дийдиёсини бошласа ёмон, деб ўйлади.

Кампир чиқди. Қўлидаги дастурхонни ўртага ташлаб, Усмонналидан сўради:

— Қўй яхши пул бўлдим, Усмонбой?

«Тентак, — деб ўйлади Мустафо. — Келиб-келиб шуни сўрайсанми!..» Бир кўнгли ҳовлидан чиқиб кетиш бўлди. Ҳеч кимни кўрмаса, на Усмоналини, на кампирни, иложи бўлса, ўзиниям кўрмаса... Ҳовлидан чиқсаю боши оққан ёққа кетса! Довондан ошиб Сарсон тарафга ўтса, ундан нарига, ҳали ўзи қадам босмаган ёқларга гангиб кетса!

— Сен дастурхонни ёзавер, болам, — деди кампир. — Мен чойга борай...

Лекин ўзи ҳадеганда кетавермади. Усмоннинг тарзига қараб, кўнгли бузилди, уни ташлаб кетгиси келмади... Лекин бари бир, хотинлигига бориб, оғзи-га келган гапни айтаверди:

— Чарчагансан, Усмон. Бозорга эрта-наҳорда кетувдинг...

Усмонали индамади.

— Қўчқорнинг сариғи семиз эди, — жавради кампир. — Қимматроқ сотдингми, ишқилиб?

Усмонали тағин индамади.

— Бориб чойингни опкел, Гулсара. Кўп гапирадиган бўп қолибсан, чойингни опкел-да, энди!.. Оғзим бор, деб гапираверасанми?

Хайрият, кампир кетди. Мустафо тағин Усмонали билан ёлғиз қолишини ўйлаб, кўнглига ваҳм тушди.

— Сенам бор, Усмон, — деди у. — Бориб устбошингни алмаштир, ҳаммаёнинг кир бўп кетибди, кулга юмалаган тойхардан фарқинг йўқ. Тур ўрнингдан!

Усмонали унга ҳайрон бўлиб тикилди. Амакисининг тўсатдан овозини баландлатгани унга эриш туюлди. Лекин гапини икки қилмади. Супадан пастга тушди, тупроққа беланган кирза этикларини судраб, уй тарафга кетди.

Мустафо Усмонали уйга киргунча қараб турди, сўнг чинор қавагига қистирилган эски ўроғини олиб, ҳовлидан чиқди...

* * *

Шу чиқишда қирдан пастга тушди. Ибодулло Махсумнинг ҳовузига келиб, толларнинг соясига ўтирди. Чап ковшининг тубида қолган озгина арпа

юқини ҳовузга сочди. Барг қўнавериб сарғайган сувга бирдан жон кирди. Балиқлар ҳар бурчакдан чиқиб ўзларини арпа юқига урди, етмай қолганлари юзада қалқиб юрган икки-уч дона қипиқ билан қисир буғдойиқни олмоқчи бўлиб беҳуда сапчишди, кейин жимиб қолишди. Мустафо ўнгпой кавушидаги арпа юқини ҳам ҳовузга ташлади. Кавушини оёғига илиб, ўрнидан турди. Кўчанинг нариги бетидаги дарвоза олдида ўтирган Ибодулло Махсумни кўриб, ўша томонга юрди. Махсумнинг рафти йўқ экан, қўлида титилган бир китоб, шаҳардаги тошйўнар ўғли белдан юқорисини ясаб қолдирган ёғоч бутнинг беллида мунғайibroқ ўтирарди.

— Ғуччи акам бедовини сотди, — деди у саломаликдан кейин. — Сув баҳоси бўлди!.. Минг сўмга сотди. Мен ўзим олай дедим-ку, лекин пулим етмайди. Эгаси бир яримдан камига кўнмайди.

— Бўлмаса нега минг сўмга сотди? — деб сўради Мустафо.

— Минг сўмга сотган — Ғуччи акам, — деди Ибодулло Махсум. — Салим қароқчи сотиб олди. Энди менга бир яримдан камига бермайман деяпти. Э, қўйинг, Мустафо, мен нимасини гапирай!..

Ибодулло Махсум қўл силтаб, ўрнидан турди.

— Юринг, — деди у. — Мен билан юринг.

Мустафо унинг ортидан юрди. Иккови Ибодулло Махсумнинг ҳовлисига киришди. Махсум Мустафони тўғри қўрага бошлади. Қийшиқ тўсинлар билан иккига бўлинган қўранинг бир тарафига Жомнинг оқ мрамаридан йўнилган одам бошлари, икки-учта санам юзтубан тушиб ётарди.

— Мана!.. — деди Ибодулло Махсум.

— Уғлингизнинг иши шу-да, — Мустафо негадир Махсум тошйўнар ўғлидан нолимоқчи, деган хаёлга борди. — Иши шу бўлгандан кейин...

— Сиз уёққа қаранг, Мустафо!..

Махсум кўрсатган ёқда катта оқ ҳанги турарди.

— Мана шу, — деб такрорлади Ибодулло Махсум.

Улар тағин ҳовлидан чиқишди.

— Ҳаммаси хотиннинг қутқусидан, Мустафо, — деди Ибодулло Махсум. — Бўлмасам, ўзимнинг ҳам эшагим бор, биласиз, кулбет ҳанги... Лекин мунияям қайтаролмадим. Ғуччи акам кўпам хотинга ён бера-

диган одам эмас, лекин ўғли бор, Эргаш муаллим, ўша қўшилиб қистаган. Отни сотгин, деявериб жонига теккан. Менга қолса, отни сотмагани маъқул эди. Энди буёғи қийин бўлади, Мустафо, Салим қароқчи отни миниб, кўчадан керилиб ўтганида Ғуччи акам ичидан дарз кетаверади...

— Отни сотиб иккита эшак олибди, — деди у яна. — Икковиям оқ, тўйларга бирга миниб борамиз, Махсум, деб айтади... Сазасини ўлдиролмадим. Менга қолса, шу икки эшакни Ғуччи акамнинг боласи Эргаш муаллимнинг даҳлизига киритиб боғлардим, Мустафо... Нима дедингиз, шу маъқул бўлармиди?

Ибодулло Махсум Мустафога илинж билан қаради. Бироқ Мустафо унга бирор оғиз маслаҳат беролмади.

— Бари бир, Салимдан отни сотиб оламан, — деди Ибодулло Махсум. — Жонимни гаровга қўяман-у, лекин сотиб оламан. Отсиз Ғуччи акам ўзини еб қўяди, Мустафо!..

Ибодулло Махсум якқат камзулининг чўнтагидан носкади чиқариб, бир чимдим отди. Сўнг бошини қуйи эгди. Носкадининг улоқ думидан қилинган попукли тиқини билан кафтидаги нос юқини супурди. Мустафо ундан бирор садо чиқарини кутиб турди, лекин Ибодулло Махсумнинг машқи паст эди, гапирмади.

— Майли, энди мен борай, Махсум, — деди Мустафо.

— Менинг кайфим бузуқроқ, Мустафо, — деди Ибодулло Махсум. — Шундай пайтда кетмай, сал ўтирсангиз бўларди.

Мустафо ноилж унинг ёнига, юзтубан ётган ёғоч ходанинг чап елкасига ўтирди. Жим қолишди. Мустафо ўзининг ҳовлиси тарафга қараб, қир белида Усмоналини кўрди. У, эғнида Мустафонинг эски чопони, бир қўлида катта челак, бир қўлида буқачанинг ипи, тўртта эринчоқ ҳисори қўйни олдига солиб, Ибодулло Махсумнинг ҳовузига тушиб келарди...

Усмонали молларни сугориб, тақир қир белига чиқиб кетди. Ибодулло Махсум унинг ортидан кўз узиб, Мустафога юзланди.

— Усмоннинг ранг-рўйига қараб бўлмайди, — деди у. — Чўкиб қопти, сиз унга мунча жабр қилманг-да, Мустафо. Агар мен унинг ўрнида бўлсам, бор-йўқ исканангизга ўт қўйиб юборардим!.. Йўқ, буниси оз, мен боғингизгаям ўт қўйиб юборардим!..

Мустафо секингина эътироз билдирди:

— Боғ ёнмайди, Махсум, ўзи уч-тўртта хашаки олма бор, орасиям узоқ, бирданига ўт олиши қийин...

Ибодулло Махсум ундан хафа бўлди:

— Менинг кайфим бузуқ, Мустафо, — деди у. — Сиз бўлсангиз, «боғ ёнмайди»дан нарига ўтмайсиз. Ёшлик пайтим бўлса, сувгаям ўт қўйиб юборардим!.. Нега энди боғ ёнмайди, дейсиз?

— Ёниши қийин-да, Махсум, — Мустафо ўзини оқлай бошлади. — Танаси нам, ўт олгунча анча вақт ўтадим...

— Керак бўлса ўт олади, — деди Ибодулло Махсум. — Сиз менга кўп гап қайтарманг, Мустафо. Ўзи бўларим бўп ўтирибман. Кайфим бузуқлигини кўриб турасиз-ку, яна гап қайтарасиз!..

— Мен сизга гап қайтармадим, Махсум, — деди Мустафо. — Сиз Усмонбойга жабр қиляпсан, дейсиз. Агар унга жабр қилган бўлсам, одам боласи эмасман!

Мустафо кескин гапирди. Кескин гапирганини ўзи ҳам сезди, сал ўнғайсизланди.

— Ўзи яхши, — деди у. — Сал-пал ичади, шуни-си ёмон...

— Айтинг, тўнка кавласин, — деди Ибодулло Махсум. — Мен ёшлигимда бўза ичиб келсам, отам раҳматли боғда тўнка кавлатарди.

— Мен буни қандай айтаман, — иккиланди Мустафо.

— Сиз ҳам бир марта эркакча иш қилинг-да, Мустафо!.. — Ибодулло Махсумнинг тагин жаҳли чиқди. — Иккиланманг-да! Ишла, деб айтинг, ўлгудай ишласин! Майли, тўнка кавласин! Кейин ичмайдиган бўлади.

— Ҳозир кам ичяпти...

— Ичмаса нега нолийсиз? — баттар тутақди Ибодулло Махсум. — Сиз, Мустафо, бу гапларни қўйинг. Кетинг, Мустафо, мен сиз билан гаплашмайман!.. Умрингизда бирор марта сўкинганмисиз ўзи?

— Сўкинмаганман, Махсум, — тан олди Мустафо.

— Сўкинмаган бўлсангиз, кетинг! — деди Ибодулло Махсум. — Туринг ўрнингиздан!

Мустафо ўрнидан турди.

* * *

Дарвозада кетмонча кўтарган кампири рўпара келди.

— Йўнғичқага сув бойлайман, — деди кампир. — Чанқаб қопти. Усмонингиз яхши... — у минг йиллик сирни айтмоқчи бўлгандай, овозини пастлатди. — Ўзи туриб ўтин майдалаяпти... Менам майли, дедим, бекор ўтиргандан кўра, ўтин майдала, қишда ўзинг ёқиб исинасан, деб айтдим.

Мустафога кампирининг шодлиги ёқмади, лекин уни койиб ўтирмади.

— Майли, — деди кампир, — қарта ўйнаб, пул ютқазгунча, шундай фойдаси бор ишни қилсин!..

Кампир фойдали ишни билишидан фахрланган мисоли, бир марта ияк силкиди. Мустафо чидаб туролмади.

— Майли, Усмонбой менинг ўзимниям қиморга ютқизсин! — деди у.

Кампир бу гапни ҳеч кутмаган эди. Кетмончасини ерга қўйиб, Мустафога энди кўраётгандай бақрайиб қаради.

— Тентак бўлма, Гулсара, — Мустафо тағин юмшади. — Улсак, бизни ерга қўядиган шу битта Усмон... Энди, мундай ҳаддингдан ошма-да, Гулсара. Сал инсоф қилгин. Бор, сувингни бошқариб кел!

Гулсара кампир унинг гапларини итоат билан эшитди, сўнг кетмончасини кўтариб, кўҳна ариққа қараб кетди.

* * *

Арранинг ғириллаган товуши кунботар тарафдан келарди. Мустафо қаради. Кўрдик, Усмонали

девор остида тол хариларни майдалаб ўтирибди. Тагида тўрт букланган қоп, қўлида арра, харини битта семиз фўланинг устига кўндаланг ташлаган — арралаяпти... Йигитнинг кучи кўп, аррачанинг ҳоли келмайди, зўр келганидан майишади, қипиқ орасига тиқилиб қолади. Усмоналининг хуноби ошади, ўзи бўғриқади, сўкинади, тагин сўкинади, лекин аррачани ташламайди...

Мустафо чапга, молхона тарафга бурилди. Эшик ёнида деворга суяб қўйилган замбилғалтакни ўнглаб, ичкарига суриб киритди. Кейин гўнг тўла замбилғалтакни ҳайдаб, дарвозадан чиқди. Гўнгни гўнгтепа устига ағдараркан, яна ер тагида ётган тилла тақинчоқларни эслади. Лекин бу гал тақинчоқларни ўйлаганидан чўчимади, қайтага, ғаши келди. «Кавлаб оламан, — деб ўйлади. — Падарига лаънат, кавлаб оламан-да, йўқотаман... Кўмиб ташлайман!..» Кейин хаёлига келган гапдан ўзи ажабланди: «Ахир, мунинг ўзи кўмилиб ётибди-ку!..» Мустафо ноилож кулимсиради. Ўзининг нодонлигидан кулган бўлди.

Бу орада кампир кетмонча кўтариб, амирнинг кўҳна ариғи тарафдан тушиб келди. Изма-из ҳовлига киришди. Мустафо замбилғалтакнинг ғижирлаган овозига андармон бўлиб, ҳовлининг нариги бурчига ўтиб кетганини сезмай қолди. Қараса, рўпарасида иккита терак турибди, нарёғи — уват, девор, деворнинг ортида қатор жийдалар. Тўхтади. Назарида, ортидан кампири қараб тургандай эди. Лекин у қайрилмади. Ҳеч гап бўлмагандай, замбилғалтакни ерга қўйди, кейин девор тагидан ўтиб келган ариққа тиқилган хас-хашакларни тозалади. Қулоққа бостирилган иккита чимни олиб сувга йўл очди. Сўнг замбилғалтакни ҳайдаб, эски жойига, оғилнинг чап эшиги ёнига элтиб қўйди. Усмонали кетдимикин, деб кунботар девор тарафга ўғринча қараб олди. Девор тагида икки-уч кучоқ ўтин батартиб тахланган, лекин Усмоналининг ўзи кўринмасди. Мустафо енгил нафас олди. Бозордан қайтганидан бери ечмаган кўчалик тўнини алмаштиргани уйга кирди. Эски чопонни узатган кампирдан: «Усмонбой чиқдимиз?» — деб сўради. «Чиқди, — деди кампир. — Кетмон ахтариб чиқди». «Ўзимизнинг кетмон-чи?» — ажабланди Мустафо. «Йигит кишига енгиллик қилар-

миш», — деди кампир. Кейин шошиб дастурхон ёзди. «Бир пиёла чой ичиб олинг, узилиб қола-сиз...» «Чойни қўй, Гулсара, — деди Мустафо. — Ким билади, ҳали Усмонинг қаерни ағдаришга тушадди...» «Маккадан бўшаган ерни ағдарармиш...» «Муниси яхши, — деди Мустафо. — Маккадан бўшаган ерни ағдарса яхши...»

Мустафо ташқарига чиқди. Қўрага бориб, эски янтоқ ғарами устига ташланган кетмонни олиб келди-да, маккадан бўшаган бир парча ерга тушди. Аввал сочилиб ётган чўкиртакларни эринмай териб ташлади, кейин кафтига туфлаб, бисмилло, деб полнинг чеккасидан кетмон солди.

Ҳали йигирма кетмон ҳам урмаган эдики, Усмонали етиб келди. Елкасида Ибодулло Махсумнинг ўн қадоқли кетмони, юз-кўзи жиққа тер, келиб Мустафонинг ёнидан тушди.

— Сиз бориб дамингизни олинг, амаки,— деди у.

— Меники бир эрмак, сен ағдарасан, мен обра-вига қараб тураман...

Усмонали уватга чиқиб, пойидаги кирза этикни ечди. Шимининг почаларини қайирди. Оёқлари оқ эди. Оқлигидан ўзи ҳам уялди шекилли, бўшати-лган кесакдан бирини олиб, тиззалари устида ушатди. Кесак ушалиб, оёқлари устига шув тўкилди, лекин бари бир оқини бекитмади. Усмонали шошиб Мустафога қаради. Мустафо йигитнинг кўнглидан ўтганини сизди, кўзларини четга олди. Усмонали буни тушуниб, қовоқ уйди.

— Оёқнинг тагида кўп ўралашманг, бобой! Шу бир пол макканинг жойини мен ўзим ағдариб бе-раман.

Мустафо кетмонини олиб нари кетди. Усмонали нам тупроққа тушди. Кетмонни бошидан ҳаволатиб, зарб билан ерга урди... Урди — кўчирди, урди — кўчирди, зум ўтмай, оламжаҳон тупроқни оёқлари остига уюб ташлади. Мустафо унинг ишига разм солиб, сал норози бўлди. Усмонали озроқ ёнга сурилгач, чопилган ернинг тупроғини бир текис қилиб ёйди. Усмонали ўзи билан ўзи овора, ҳарсиллаб кетмон уради, Мустафога бир сўз демайди. Мустафо тагин дадил тортди, кетмонни уватдаги заранг ерга уриб зўғатасини ростлаган бўлди. Лекин бу гал Усмонали —

зийраклик қилди, кетмонни ерга қўйиб, Мустафога ўгирилди:

— Кетинг, амаки! Бўлмасам хафа қиламан!..

Мустафо бошини кўтарди. Урчуқ кўтариб келатган кампирини кўриб, у ҳам овозини баландлатди.

— Сув опкел бу ёққа!

Усмонали бошқа безовта қилмади. Кетмонини ураверди. Кампир жез чойнакда сув келтириб, уватга қўйди. Ўзи ҳам шу жойга ўтириб, урчуғини тиззага олди. Бир нафас Усмонали билан Мустафонинг ишини кузатди, кейин Усмоналига гап қотди:

— Сен энди уйлангин, Усмон.

Усмонали энди кетмонга киришиб турган пайт эди, кампирнинг гапини эшитиб гаши келди, унга бир ўқрайиб қаради:

— Сайраманг, кампир!..

— Сайрайман, — деди кампир. — Нима, юрасанми? Уйлан-да!..

— Сайраманг, деяпман! — Усмонали кетмонни четга қўйди. — Мен нариги дунёга бориб уйланман! Эшитдингизми? Азронл никоҳ ўқийди, Жаброил куёвжўра бўлади!..

Кампир тумтайди.

— Бор, уйга кириб ўгир, Гулсара, — деди Мустафо. — Бориб бизга ёзгон шўрва пишир.

Кампир кетди, кетатуриб бир-икки хўрсинди, кўнгли оғриганини билдириб қўйди..

— Сен кўп жаҳлланма, Усмонбой, — деди Мустафо. — Кетмонни ол.

Усмонали қайтадан кетмонини олди. Иккови бақамти тушиб, макка ўрнини бир нафасда ярмигача ағдариб ташлашди. Кейин уватга дам олгани ўтиришди.

— Чорсини буюққа олинг, бобой, — деди Усмонали.

Мустафо белбоғини ечиб, унга узатди. Усмонали пешонасидаги терни артиб, Мустафодан тик сўради:

— Нега мендан қочиб юрибсиз, амаки?

«Сезибди, — деб ўйлади Мустафо. — Бу ўзи сезгир... Барини сезади...»

— Усмонбой, — деди у жинянига қараб. — Сен

ўзинг ўғлим ўрнига ўғлимсан, қизим ўрнига қизимсан...

— Мен хотин эмасман, — деди Усмонали.

— Мен муни гапнинг кавшарига айтдим, — деди Мустафо. — Энди сен бир рўзгорнинг бошини тутсанг бўларди.

— Йўқ, аввал Сирдарёга кетаман, — деди Усмонали.

— Мени мунча ерга урма-да, Усмонбой!.. — Мустафонинг ёмон хўрлиги келди. — Нега мунча Сирдарёнгни пеш қиласан? Нима, сенга ўзимизнинг юртимизда иш қуриб кетганми?!

Усмонали унга ялт этиб қаради. Амакисининг гапи таъсир қилди, юмшади.

— Унда, мен Йўлдош қўйган хотинга уйланаман, — деди у.

— Бўлмайди, Усмонбой, — деди Мустафо. — У хотин сенга бўлмайди. Кўп гап қилишган.

— Гап қилса, укасининг қорнига!.. Икковимиз жуда боп тушамиз, бобой!..

Усмоналига топган гапи нашъа қилди, хохлаб кулди.

— Утган йили сайловда кўрувдим, — деди у. — Бир-икки қийшанглади. Сизнинг сайлагани ҳаққингиз йўқ, деб айтади!..

— Сенга уйланаман, деб айтганмидинг? — хавотирланиб сўради Мустафо.

— Йўқ, бобой у вақт хотин-потинни ўйлаганим йўқ. Сайловга ям ичиб борувдим. Маст эдим-ку, лекин уйланаман, деб айтганим йўқ.

— У сенга тўғри келмайди, Усмонбой.

— Лекин чиққандан кейин... муқоми зўр, бобой. Тап тортмай гапиради!

— Эрдан чиққандан кейин... Шармиям озайган, — деди Мустафо. — Сен бошқасини топгин, Усмонбой. Кейин менга айт, Махсум билан битказамиз.

— Лекин илонбалиққа ўхшаган хотин, — деди Усмонали.

— Турқи совуқроқ...

— Йўқ, бобой, мен силлиқлигини айтяпман.

— Ўзи бировга уйланадиган ниятинг борми? — сўради Мустафо.

— Ғалча бўлманг, амаки, — деди Усмонали. —

Ўзим лойдан ясаб олмасам, менга тегадиган хотин йўқ!

Усмонали жаҳл билан ўрнидан турди. Кетмонни олиб, тагин ер чопишга тутинди. Лекин уч-тўрт кетмондан кейин ишни бас қилди. Кетмонни қулочкашлаб, рўпарадаги уватга улоқтирди.

— Бизга муниси тўғри келмади, бобой!

Кейин у уватга чиқиб, этигини кийди-да, ўрнидан ғоз турди. Важоҳати ёмон эди. Мустафо чўчиди. Бу тагин бир балони бошламаса гўргайди, деб ўйлади.

— Мен мундай ишлай олмайман, амаки, — деди Усмонали. — Қарасам, бирдан яхши одам бўп қол-япман. Кетаман, амаки.

— Қаёққа борасан?

— Билмадим, амаки. Уладиган жой ахтараман, шекилли.

— Бояги гапларинг бошқача эди, — Мустафо нолинқираб гапирди. — Сен мундай қилмагин-да, Усмонбой.

— Менгаям қийин, амаки, — деди Усмонали. — Шайтон қитиқлаб туради. Асли ўғри билан ғарнинг қасами бўлмас экан.

Мустафо унинг ортидан қараб қолаверди.

* * *

Кечқурун Низом мелиса мунғайиб кириб келди.

— Усмон билан тузукроқ гаплашмасангиз бўлмайди, Мустафо ака, — деди у. — Ҳарна бўлсаям, ота қадрдон одамлармиз, ҳаммамиз бир гузардан от кечтирган бўлсак... Палончи ўзининг хешини обориб қаматибди, деган гап менга оғир. Бир марта обордим, шунисиям етар.

— Нима, Низомбой, тагин ичибдими? — хавотир билан сўради Мустафо.

— Йўқ, ичмаган, мени курашга чақирди.

— Сиз билан олишдими, Низомбой?

Низом оғир бир хўрсинди.

— Айбим — мелисалигим, — деди у. — Мен унга бўйимдан баланд гап қилганим йўқ, Мустафо ака. Унинг ўзи талаб уриб келди, мен кўнмадим... Кейин қўйма-қўлтиқ бўлиб курашга тушди.

— У аҳмоқ! — Мустафонинг Низомга ҳамдард-

лик қилишдан ўзга чораси қолмаган эди. — Кучи кўп, қаерга қўйишини билмайди-да...

— Кечаям мени қамайсан, деб борувди. Зўрға идорадан ҳайдаб чиқардим. Кучи кўп бўлса ўзига!.. Қамалса, бепул ишлаб юрадиган бўлади.

— Сиз уни қамаб-нетиб юрманг, Низомбой, — ялинди Мустафо.

— Жўрамнинг кичкинаси элликка борди, Мустафо ака,— деди Низом.— Усмон менинг кичик укам қатори... Келиб-келиб мен билан ҳазиллашадими? Мелисани сўккани учун неча йил беришини биласизми?

Мустафо буни билмасди. Лекин Низомнинг тунд юзига қараб туриб, ўзича, кўп бераркан, деб ўйлади.

— Яна бир марта суйкалса, шартта обориб топшираман,— деди Низом.— Шуни ўзига айтинг. Агар жуда турмани тусаган бўлса, майли, шаҳарга бориб, ўша ёқнинг мелисасига гап қайтарсин. Хешлигини ўйладим, мен илинганни обориб тиқаверсам, Галатепада одам қоладими?

— Сиз хафа бўлманг, Низомбой, мен ўзим гаплашаман.

Мустафо ғамгин тортди. Низом, гарчи жаҳли чиқиб турган бўлса ҳам, унинг аҳволини кўриб сал юмшади.

— Майли, бу гал кечираман,— деди у.— Ўзимизнинг одам... Агар чўнқаймишлик ёки сарсонлик бўлса аяб ўтирмасдим. Менам тушунаман, Усмонгаям қийин, сизга тириктовон бўлиб ўтирганини ўйлайди. Балки, шунинг касридан турмага тушмоқчидир. Одам деганингиз, агар у орини еб битирмаган бўлса, сал бўлсаям уялади-да... Бу номардингиз, ёстигим тоқ, биттаси уёқда қолган, деб гапиради.

Низом кетди. Мустафо иримчи одам эди. Кампирга сездирмай, Усмонали ётиб юрадиган хонага кириб қаради. Сандиқ устига тахланган кўрпаларни кўриб, уларнинг орасидан битта ёстиқ топди. Катта-ку, лекин тоқ... Мустафо нариги хонадан янги болиш келтириб, Усмоналининг ёстигини жуфт қилиб қўйди.

Усмоналини ярим тунгача кутишди. Келмади. Ахийри кампир тепадаги чироқни ўчирди. Қоронғида пиқ-пиқ йиғлаб, кўрпасига ўтиб ётди. Мустафо йманиб турган эди, чироқ ўчиши билан кўнглига эрк берди, лекин у кампирга ўхшаб йиғлай олмади —

кўзининг ёши қуриб қолган эканми, томоғига бир нарса келиб тиқилди, ютинди, ютинди, лекин йиғлай олмади. Айтай деса, айтадиган гап ҳам қолмаган, ҳаммасини кампир айтиб бўлди...

Иккови ҳам худодан кўришди. Худодан нолигани юраклари дов бермади — ўлимни ўйлашди, охиратни ўйлашди. Лекин кампир бари бир чидаб туrolмади, Мустафога йиғлаб гармашди:

— Мени ҳайдаб бошқани олмадингиз,— деди у.— Балким, ундан фарзанд кўрардингиз. Мен нима қилай, худо пуштимни қуритган экан, сизга биттагина бола туғиб беролмадим. Битта тирноққа зор бўлиб ўтиб кетяпман. Майлиди, хор бўлсам, мен ўзим хор бўлардим, лекин сизам менинг касримга қолдингиз.

— Йиғлама, Гулсара,— деди Мустафо.— Сенда нима айб? Фарзанд кўрардинг, дейсан... Фарзандим ҳам бор эди, лекин ундан нима ёруғлик кўрдим? Шарманда қилди, ер билан битта қилди-ку!

Йўқ, кампирни юпатиш қийин эди. У баттар йиғлади.

— Битта тиргагингиз шу қизингиз эди,— деди у.— Неча марта бош уриб келди, ақалли қайрилиб қарамадингиз. Меҳрингиз тош экан...

— Қўй, Гулсара, ундан гапирма. Менинг қизим йўқ,— деб ялинди Мустафо.— Менинг қизим ўлган, ўша менга хабар етган куни ўлган.

— Ўлган деманг, майли, худо умрини берсин,— деди кампир.— Шайтоннинг қутқусига учиб адашибди, сиз уни кечиринг эди.

Мустафо ўрнидан туриб кетди.

— Эрини шарманда қилди, кампир!— деди у.— Мен уни шу умид билан катта қилиб эдимми? Эриям чўчқа экан, қайтадан хотин қилиб ўтирибди. Менга қолса... Э, менинг ундай қизим йўқ. Зотимда биттаям беномус бўлмаган, лекин шу келиб менинг белимни синдирди. Дунёга келганимга пушаймон қилдирди, Гулсара!

— Эси жойида эди, гулдай хотин бўп ўтирувди,— эслади кампир.— Худо уриб, шу иш ўртадан чиқди... Неча йил бўлди, лоақал куёвингизни дарвозадан қўймадингиз... Унда нима айб эди?

— Айби — чўчқалиги,— чўрт кесди Мустафо.— Кампирга терс ўгирилиб ётди.— Бўлди қил, Гулсара.

Шунча йил эсламовдим, эндиам эсламайман.

— Эслайсиз,— деди кампир.— Эсламай иложингиз йўқ.

— Эслаганим ичимда,— деди Мустафо.— Ташимга чиқармайман.

Кампир яна ўгай қизини оқлашга тушди. «Бегонани ўзи киритмаган,— деди у.— Бостириб кирган бўлса, муштипар хотиннинг қўлидан нима келарди...» «Бақирсин эди,— деди Мустафо.— Дод солсин эди, эл йиғилиб келарди». «Бақирсам, шарманда бўлман, деб қўрққан»,— мулоҳаза қилди кампир. Мустафо кўнмади: «Э, бари бир шарманда бўлди!..»

Бошқа бу гапдан гапиришмади. Кампир жимиб қолди. У Мустафонинг бир сўзли эканини биларди. Яқин ўн йилдан ошибдики, пайтини топиб, кўнглини бўшатаман, деб уринади. Ўгай қизи, ҳар йили узоқдан, юз чақиримча жойдан яширинча келиб-кетди, кампир билан гаплашади, йиғлайди, оёқларига бош ургудай бўлади. «Айтинг, отамга айтинг, менинг гуноҳимдан ўтсин»,— деб йиғлайди. Лекин Мустафони юмшатиш қийин. Ўзи юмшоқ кўрингани билан, бундай гапларга қаттиқ туради. Кампир баъзида уни қизи билан розилашмай ўлиб кетадими, деб қўрқарди. Ота рози — худо рози. Агар Мустафо қизининг гуноҳидан кечмай кўз юмса, мундан баттари бўлмас. Қизи тавбасига таянган, илгариги керилиб юришлари қайда!.. Ҳар кўкраги отнинг калласидай, атлас кўйлакни тўлдириб юрарди. Энди у гаплар йўқ, одамнинг кўзига тик қаролмайди, чўпдай озиб кетган. Уёғи тўрт-бешта чуғурлаган боласи бор, шуларни ўйлайди. Отам рози бўлмаса, дуои бади шуларга урмасин, деб қўрқарди. Ҳар келганда кампирга йиғлаб тармашади. Лекин кампирнинг қўлидан нима келарди, худо эмаски, Мустафонинг кўнглига раҳм солса... Мустафонинг қолган-қутган умиди шу Усмоналидан. Бунинг аҳволи... Хайриятки, фақат ичади, бировнинг хотини ёки қизига кўз олайтирмайди. Худо кўрсатмасин, кўз олайтирса, унда — тамом, Мустафо ундан ҳам юз ўгиради, икки дунёда ҳам қайрилиб боқмайди!

Ёзинг туни бир тутам, ҳадемай хўроз қичқирди. Шу пайт даҳлизда челақларнинг бир-бирига урилиб тарақлагани эшитилди. Чол-кампир нафасини ичига ютди. Сўнг кампир шовқин кўтармай ўрнидан қўз-

ғалди. Пойгакдаги калишини оёққа илиб, даҳлизга чиқди. Мустафо ўринда ётганича ташқарига қулоқ тутди, лекин уёқдан бошқа овоз келмади. Бир-икки дақиқа ўтгач, кампир аввалгидай пайпасланиб қайтди-да, ўрнига чўзилди.

— Ичиб келгани йўқми, Гулсара?.. — пичирлаб сўради Мустафо.

— Ичмаганга ўхшайди,— деди Гулсара.— Ичса, қотиб ухлагувчи эди, ҳозир йиғлаб ётибди.

— Майли, йиғласин, кампир,— деди Мустафо.— Упкаси бўшабди-ми, одам бўламан дегани... Кўнгли тош одамдан қўрқулик. Сен унинг кўнглига қараб гапиргин, кампир. Биздан бошқа кимиям бор. Эртага қўлга беш юз сўм бергин.

— Ичмасмикин,— гумон аралаш сўради кампир.

— Ичингни ит таламасин, ичмайди!..— Мустафонинг жаҳли чиқди.— Имонинг қолмабди, кампир. Худодан қўрқ, бандадан шарм қил! Сенам одам деганга мундай ишонгин-да, ахир! Айт, Махсум билан бориб, Ғуччи акамнинг отини қайтариб олишсин. Етмай қолса, мен яна пул бераман. Салим қароқчи-га Ғуччи акамнинг оти ҳайф. Майли, эгасининг уйига элтиб бойлашсин.

* * *

...Эртаси куни қуёш чиқмади. Атрофни қалин туман босган, бурнингдан нарини кўрмайсан — кўп ёмон бўлди.

Мустафо бир маҳал, уйғониб, ўзини яланг ерда кўрди. Аввалига ишонмади, тушиммикин, деб ўйлади, кейин, бир-икки ғимирлаб қараса, йўқ — ўнги, кўрпатўшакдан асар ҳам йўқ, тап-тақир ерда ётибди. Нима бўлганига тушунмай, кампирга овоз берди. Лекин жавоб бўлмади. Мустафонинг ҳуши учди. «Кечаку, ётар маҳал уйда эдим,— деб ўйлади,— Гулсараям ёнимда ўрин солиб ётувди. Кейин у даҳлизга чиқиб, Усмоналидан хабар олгандай бўлди, кейин яна ётди. Қайси ажина-зиён мени бу ерга олиб келиб ташладийкин?..» Мустафо ўйлаб ўйига етолмади. Усмоналидан гумон қилгани кўнгли бормади. «Усмонбойга энди худо инсоф берган пайти, мен бир қари одамни буёқларга судраб келтириб ташламас»,— деб ўйлади.

Бир нафас туриб, Мустафонинг баданига совуқ ўтди. Ўзича пайпасланиб, тумандан чиқмоқчи бўлди.

Урнидан турса ҳам бўларди, лекин негадир қўрқди: гўёки пастак бир сўрининг тагида ётибдики, бошини сал кўтарса, тақ эткизиб уриб олади...

Мустафо уч кун оғир алаҳлаб ётди. Тўртинчи кун чашшоҳда сал ўзига келди. Бошида ўтирган кампирини кўриб, имо қилди. Кампир ҳўл сочиқни унинг манглайига қўйди, кейин қоқ қўллари билан билакларини уқалади.

— Совқотяпман, кампир,— деди Мустафо.

— Усмонингиз ҳеч ёққа жилмай ўтирибди, розилашасизми?— деб сўради кампир.

— Усмонбой бир ёққа шошяптими?— ҳайрон бўлди Мустафо.

Пойгакдан Усмоналининг овози келди:

— Энам сизни ўзидан кетиб қолади, деб ўйляпти.

— «Эна» деганинг тузук,— деди Мустафо.— Сен тақинчоқларни ўзинг кавлаб ол, Усмонбой, мен совқотиб кетяпман.

— Тағин алаҳляпти,— деди кампир.

— Сен анавини қазиб олгин, ўғлим. Бўлмаса, туман тарқамайди.

— Ҳеч туман йўқ-да, амаки,— деди Усмонали.— Ташқарига бир қаранг, туман нима қилади? Офтоб чиқиб турибди-ку!..

Мустафо ёстиқдан беш узиб, деразага қаради: чинорнинг кулранг аралаш қўнғир танасини, ундан нарида пастак олмаларнинг қуёш ёритган сербарг шохларини кўрди. Кейин кампир уни авайлаб ўрнига ётқизди.

— Сен тақинчоқни кавлаб ол, Усмонбой, — такрорлади Мустафо.— Мен аввал айтмовдим. Бугун энди айтяпман. Майли, ўзинг ол, хоҳласанг ҳукуматга берарсан, етим-есирнинг харжига ишлатар...

— Менга ҳеч нарса керакмас. Ўзи киссамда пул бўлмай тургани маъқул.

Мустафо тағин деразага қаради. Дераза ортидан қандайдир қизил шарпа шошиб ўтгандай бўлди. Мустафо сергак тортди. Сал ўйланиб ётгач, кампирга сўзланди:

— Бекор қипсан-да, Гулсара.

Кампир ўзини эшитмаганга солди.

— Қизингга айт, менга кўринмайроқ турсин,— деди Мустафо.— Майли, кечирдим, лекин менга кўринмасин,— у тағин Усмоналига юзланди:— Сен ўзинг эртага уйига элтиб ташла, Усмонбой. Кейинроқ, вақт-соати билан чақирарсизлар... Ҳозирча менга кўринмасин.

— Менинг ҳаддим сизмайди, амаки,— деди Усмонали.

Мустафо унинг истиҳоласини тушунди. Тағин кампирча гап қотди:

— Бўлмасам, ўзинг обориб ташла, Гулсара. Сени биров йўлда еб қўймас...

Кампир бошини эгди.

Тушга бориб, Мустафо ўлаётгандай бўлди. Узича ажабланди. «Қизиқ,— деб ўйлади,— мана шу-да, юрасан, юрасан, кейин бир куни келиб сени тобутга соли-иб кетишади... Кўтариб кетишаётганини ўзинг мундоқ сезмасанг... Элтиб кўмишади — тамом. Кўмиб бўлиб, сен яшаб турган-юрган уйга келишади. Йиги қилишади. Хотинлар йиғлайди, эркаклар йиғлайди. Мустафоям худонинг бир юрган бандаси эди, тузук одам эди, деб айтишади. Сўнг сенинг ўлганингга ҳамма кўникади, тарқаб кетади. Кампирнинг бир ўзи қолади. Инсоф қилса, ёнида Усмонбой ўтиради. Қазоси етса, кампир ҳам ўлади. У ўлгач, сенинг уйингда чироқ ёнмайдиган бўлади. Кечалари жумла мўминнинг уйда чироқ ёнади, ҳамманинг уйи ёруғ, битта сенки қирнинг белида, Махсумнинг ҳовузи ортидан қопқоронғи бўлиб тураверади, то бойқушга макон бўлгунга қадар...»

Мустафо мунгайди. Кампирга айтиб, Усмоналини чақиртирди. Усмонали кириб, Мустафонинг тўшагига яқинроқ чўккалаб ўтирди.

— Мен ичганим йўқ, амаки,— деди у ўзини оқлагандай.— Сиз касал бўлгандан бери бирор марта ичганим йўқ.

— Бирпас ёнимда ўтир,— деди Мустафо.— Кейин бсриб ичарсан.

— Йўқ, амаки, энди шу ҳунарни ташлайман.

Мустафо Усмоналининг ниятидан хурсанд бўлди.

— Сен тағин бир ёққа кетиб қолмагин,— деди у.— Кампирнинг бир ўзи қийналади. Унга кўп жабр қилмагин.

— Сиз мени ким деб ўйлаяпсиз, бобой?— деди

Усмонали.— Улсам, кампирдан пулни тортиб олади, деяпсизми?

Мустафо миқ этмади. Шундай шум гап, гарчи ҳозир бўлмаса-да, бир маҳаллар хаёлига келган эди. Усмоналига қараб туриб, ўзидан уялди.

— Сиз, амаки, мени жуда каззоб деб ўйламанг-да, ахир!..

— Сен энангга қараб тургин,— такрорлади Мустафо.— Бошқа гапни қўй, майли, мен сендан розиман. Яхшимидинг, ёмонмидинг, ишқилиб, номусимиз бир эди. Энди ўзинг шу ҳовлида чироқ ёқиб ўтиргин, кўрган одам, бу кимнинг вайронаси, деб сўрамасин. Илойим тинчлик бўлсин, бола-чақа қилиб, рўзгорнинг ҳузурини кўргин. Нима қилай, тентак меҳрим келиб-келиб сенга тушган экан. Бозорбой аканг тирик бўлгандаям сени ташлаб қўймасдим...

— Қўйинг, амаки, нафасингизни иссиқ қилинг,— деди Усмонали. Овози сал бўғилиброқ чиқди.— Қўйинг, яхши гаплардан гапириб ўтиринг. Менам сизларни ташлаб қўймасман.

Мустафонинг кўнгли тинчиди. Бошини хиёл кўтариб, Усмоналига бир қур қараб олди, унга ишонди.

— Майли, борақол, ўғлим,— деди у.— Бориб молларнинг тагини тозала.

— Молларнинг таги тоза,— деди Усмонали.— Майли, мен бориб қўйларни суғораман.

Мустафо ёлғиз қолди. Деворга суқиб қўйилган бигизни кўриб, Камол раисга жабдуқ тикаман, деб қилган ваъдасини эслади. «Савил қолгур битмади-да,— деб ўйлади.— Нима қилай, касал бўп ётибман... Камолнинг ўзи тушунар».

Ўрнига тузукроқ ўрнашиб ётди. Томирларига кўрғошиндай вазмин бир нарса сралаб келаётганини сизди. «Ишқилиб, оғримаса бўлди,— деб ўйлади.— Ишқилиб, оғримаса бўлди...»

* * *

Кейин қишлоқдошлар келди. Турфа одам келди. Улимнинг ҳақлиги муқаррар эканидан гапиришди, Мустафони мақташди, резилик тилашди. То кечгача одам узилмади. Кечқурун ўзлари қолишди: Мустафо, кампир, Усмонали. Жим ўтиришди. Учқови ҳам шунгача бу қадар аҳилликни сезмаган эдилар.

Жума куни чошгоҳда укалари келди: Пиримқул Молия билан Эшмамат. Пиримқул Молиянинг ёши улугроқ эди — тўрга, акасининг ёнига келиб ўтирди. Кичиги пойгакда қолди, Эшмамат асли камгапроқ, индамай ўтирди. Пиримқул Молиянинг ўзи ҳол-аҳвол сўради:

— Тузалиб қолдингизми, Мустафо?

— Шукр, шукр, ўзларинг қалайсизлар?

— Шукр,— деди Пиримқул Молия.— Сиз, Мустафо, бақувват одам, энди томорқа солиғидан озод қилган жойда касал бўлиб ўтирсангиз... Бугун Саломат айтди, акамнинг тоби қочиб қолибди, деб айтди. Билмаган эканман, эшитиб ёмон кўрқдим.

Мустафо укасининг меҳр-сқибатидан мамнун бўлиб, кўзларини бир карра юмиб-очди, кейин кенжа инисига гап қотди:

— Сенинг аҳволинг яхшими, Эшмамат?

— Молларни боқи-иб юрибман, ака. Ҳеч қўлим тегмайди. Уйдаям иш кўп, бозор куни ошиҳалолгаям чиқолмайман. Сигирларнинг қаталоғи тутган пайтда, ака... Бугун, мана, келдим, энди мenden рози бўласиз, ака...

Мустафо кичик укасининг содда одамлигини биларди, бирдан рози бўла қолди:

— Мингдан-минг розиман, Эшмаматбой!..

Лекин Пиримқул Молия Эшмаматдан рози бўлмади.

— Гапинг мунча совуқ,— деди у.— Акамнинг куни кўп ҳали!..

Эшмамат хижолат чекди:

— Тузалиб кетсин, мен акамга ёмонлик тилармидим...

Эшмаматнинг уялиб қолганини кўриб, Мустафoning ўзи унга ёрдамга келди.

— Сен ташвиш қилма, Эшмаматбой. Худо берган кунимни яшарман.

— Тезроқ тузалиб кетинг, ака,— деди Эшмамат.— Мен ҳар доим ҳам келолмасам... Сигирларнинг қаталоғи зўр, сўнаям кўп, зорингни егурлар чор тарафга улоқиб кетади. Бугун хотинга топшириб келдим. Уям иккиқат, оёғини судраб босади...

Мустафо укасининг одмироқ гапига қулоқ солар-

кан, негадир хурсанд бўлди, унинг яна шундай содда қилиб гапиришини истаб қолди, лекин инсоф қилди.

— Майли, сен бориб молингга қара, Эшмаматбой,— деди у.— Эртага бир кеп кетарсан.

Эшмамат нима қиларини билмай, ўртанча акасига қаради. Пиримқул Молия ҳам сал юмшади.

— Майли, кечроққа бир келарсан,— деди у.— Акам бегона одаммас, кечқурун келсанг ҳам зиёни йўқ. Нима дедингиз, Мустафо?— Пиримқул Молия Мустафога ўгирилди.— Кечқурун келсаям бўлар, ўзимизнинг одам-ку?

— Бўлади, келсин,— деди Мустафо.

Эшмамат уйдан чиқди. У чиққандан кейин, худди шуни кутиб тургандай, Саломат келин кирди. Саломат келиннинг ёши қайтибросқ қолган, лекин чимилдикдан чиққандай ясан-тусан қилган эди. У кириб эрининг ёнгинасига ўтирди, бир зум ибо сақлаган бўлиб, ерга қаради, кўрпачанинг қавиқ ипини тортқилади, кейин, эри бир марта йўталиб қўйгач, бошини кўтариб, Мустафога юзланди:

— Келувдим, қайноғам...

Мустафо илжайди:

— Мингдан-минг розиман, келин,— деди. Унга ҳеч кутилмаганда одамларнинг розилик олишлари ёқиб қолганди. Мана, икки кундирки, у ҳаммадан рози, ҳамма ундан рози эди.

— Қайноғам, биздан бир гап ўтган бўлса кечиринг.

Пиримқул Молия хотинига еб қўйгудай қаради. Мустафо бунга кўриб турди, лекин укасининг нега газабга минганини тушунолмади, қўлини кўрпа остидан чиқариб, Пиримқул Молияга қарата силкитди:

— Сен мунга кўп уришма, Пиримқулбой, хотинда, майли, гапираверсин.

— Мени кўп уришманг,— деди Саломат келин эрига.— Қаранг, қайноғам касал ҳоли билан шунча гапларни айтяпти... Қайноғам сиздан тузукроқ.

Мустафога мақтов ҳуш ёқди. Ётган жойида ҳузур қилиб ғимирлаб қўйди.

— Сиз бизга кўп яхшиликлар қилгансиз,— деди Саломат келин.— Бошқа суянчиғимиз йўқ.

Мустафо ҳарчанд уринмасин, қандай яхшилик қилганини эслай олмади. Тўғри, Пиримқулни уйлантириб қўйган, лекин мунинг нимаси яхшилик, ака бўлгандан кейин укани уйлантиради, оз-моз қарашиб

туради. Булар ўзларини эплаб олганига, эҳ-ҳе, қанча йиллар бўлди. Пулдан зориқмаса, ошдан зориқмаса, Мустафо уларга қандай ёрдам қилсин... Кейинги йиллари, Усмонали сабаб бўлиб, Пиримқулнинг каттароқ нафси сабаб бўлиб, оралари сал совигандай бўлди. Лекин, ҳар не бўлсаям, Пиримқул — бир қориндан талашиб тушган укаси, Саломат — келини, бегона эмас. Мана, томирлигига бериб, ўзлари келишди, розилик сўрашяпти... Яхши-да, ахир, томиринг бўлгани яхши.

— Мингдан-минг розиман,— деди Мустафо.— Менданам рози бўлинглар.

Даҳлиздан Усмоналининг тарс-турс қадами эшитилди. Пиримқул Молиянинг юзи сал оқаргандай бўлди. Лекин Саломат келин ўзини йўқотмади.

— Усмонбой!.. Ҳо-ов, Усмонбс-ой!— деб чақирди у даҳлизга қараб. Овози жуда жарангдор чиқди.— Ҳо-ов, Усмонбой!..

Усмонали ичкари кирди. Чанг этиклари билан гиламни босиб ўтиб, Мустафонинг ёнидан жой олди. Кейин отасига ўгирилди:

— Кепсиз-да, ота?

— Келдик, Усмонали...— хижолат чекиброқ гапирди Пиримқул Молия.

— Буёқда бсбой кўрпа-тўшак қилиб элди,— деди Усмонали. — Мени меросхўр қилмоқчи экан, рози бўлмаяман. Нима қилай, ота, меросини олаверайми?

Пиримқул Молия индамади. Гапга тағин Саломат келин аралашди:

— Амакингиз бегона эмас, мерос қолдирса, оласиз-да, Усмонжон!..

— Олайми, ота?— сўради Усмонали Пиримқул Молиядан.

— Ўзинг биласан,— дудмал жавоб қилди Пиримқул Молия.— Олсанг, ўзингдан катталар билан, лоақал мен билан бамаслаҳат, ақлни ишлатиб сарфлашинг керак. Амакингининг маросими, бошқаси... Унинг мен билан сендан бошқа кими бор?

— Ўзим сизни уйлантираман,— деди Саломат келин.

— Йўлдош қўйган хотинни обберасизми, ота?— деди Усмонали.

Пиримқул Молия индамади.

— Амакингиз бўлмаса, сизни бировларга бериб

қўярмидик,— Саломат келин яна жаврашга тушди.— Амакингиз эканки, биз индамадик. Отангизнинг дасти узун, ўзи уйлантиради. Меросхўримиз ҳам сиз-да!..

— Шу гап ростми?— сўради Усмонали Пиримқул Молиядан.— Менга мерос қолдирасизми?

— Бошқа кимга қолдираман. Аканг билан сенга-да!..

— Бўлмайди,— деди Усмонали. — Меросингизни уч кунда ичиб қўяман.

— Сен ичмагин-да, Усмонали,— Пиримқул Молия қолдирадиган меросига ачинди.

Усмонали бўғилиброқ кулди:

— Қолдирадиган меросингизга тупурдим, ота,— деди у.— Сиз мерос қолдирасиз-а! Тешик чойдишгача бўйингизга илиб кетарсиз! Акам қачон ўларкин, деб бошида қузғундай пойлаб турибсиз-ку!..

Мустафо ёстиқдан бош кўтарди:

— Чиқ, Усмонбой,— деди у.— Кўп лаққи бўлма, чиқиб ишингни қил. Отангга гап қайтарма. Мусулмон сдамнинг ишимас бу.

Усмонали бир сўз демай чиқди.

Бир нафас ўнғайсизланиб ўтиришди. Мустафо хижолат эди. Пиримқул Молия сал ғазаби ошганроқ... Хайриятки, Саломат келин дарров ўзига кела қолди:

— Отасига тортган,— деди у кулиб.— Бу кишиям жаҳли чиққанда, худосини танимай қолади!..

Пиримқул Молия нечор илжайди:

— Тилла йигит-ку, бир хил феъллари ёмон-да!..

Мустафо «тилла»ни эшитиб сергак тортди.

Уйга кампирнинг сариқ мушуги кирди. Меҳмонларга парво қилмай, ўртага ёзилган дастурхонни оралаб ўтди, кейин Мустафoning оёғи тарафида ғужанак бўлиб ётди.

— Пишагингиз келди, ака,— деди Пиримқул Молия секингина.

— Кампирнинг асрагани,— деди Мустафо.

Бир оз жим қолишди. Мушукнинг кўзи илиниб, хуррак отишга тушди.

— Хуррилляпти, ака,— деди Пиримқул Молия.

Мустафо оёқларини қимирлатиб, мушукни уйғотди. Мушук белини гажак қилиб бир керишди, сўнг тўрға, тахмондаги сандиқ тагига ўтди.

Мустафо укасига қаради: у мушук кирган жойдан кўз узмай турарди.

Тагин бир оз жим қолишди.

Даҳлиздан шовқин эшитилди, сўнг эшикда бузоқнинг унга беланган тумшуғи кўринди. У ичкари киришга кўп ботинмади — битта оёғини бўсагадан бери ташлаб, қаққайиб тураверди.

— Бузоғингиз семизгина,— деди Пиримқул Молия.

— Унхалтани титиб гаранг қилади,— деди Мустафо.

— Кет!— деди Пиримқул Молия бузоққа қараб,— кет!

Бузоқ ортига тисланди. Зум ўтмай, даҳлиз остонасига қоқилиб чиқиб кетди.

Мустафо уйнинг эски печка турган бурчагига қаради. Пиримқул Молия ҳам шу тарафга қаради. Мустафо хиёл ўнгайсизланиб, кўзларини шифтга олди. Кейин укасига назар солди. Пиримқул Молия кўзларини юмиб, эснаган бўлди. Лекин Саломат келин эснашга улгурмади — кўзлари шифтга тикилганча қолаверди.

Мустафо уялди. Ахир, мен бир уйда бир ўзим касал бўп ётибман, бошқа ёққа қарагани ҳолим йўқ, деб ўзини оқламоқчи бўлди. Лекин буни айтса, укасиyam, Саломат келини ҳам хижолат чекишини ўйлади. Уҳ тортиб, кўзларини юмди...

Яна жим қолишди.

Кампир кирди. Токчадан чойнак-пиёла олиб, тагин чиқди.

Тахмондаги сандиқ остига кирган мушук ҳам кампирнинг изидан чиқди.

Мустафо кўзларини очди: меҳмонлар энди тахмонга тикилиб туришарди.

— Тахмоннинг тагини сичқонлар ўйиб ташлаган,— деди Мустафо.

— Шу уйнинг қурилганига бирор эллик йил бўлгандир?— тахмин қилди Пиримқул Молия.— Ё ундан кўп бўлдими?

— Қирқ йил бўлди,— деди Мустафо.

— Қайноғамнинг иши шундай пишиқ бўлади,— деб мақтади Саломат келин.

Мустафо индамади. У толиққан эди. Бир нафас боягидай кўзларини юмиб ётди. Лекин сал туриб

бундан ҳам зерикди, тагин укаси билан келинига қаради. Уларнинг умидвор кўзларини кўриб, негадир ўзини айбли ҳис қилди. Кейин жаҳли чиқди... «Нега мени мунча пойлашади,— деб ўйлади.— Тақинчоқни уйга кўмганим йўқ-ку. Мунча нафси ёмон буларнинг... Усмонбойнинг бекорга кўнгли қолмаган...»

Ниҳоят, Саломат келин пойлайвериб чарчади. Ўрнидан турди.

— Мен борай, қайноға, укангиз, майли, ўтирсин, сизни ёлғизлатиб қўйса бўлмас...

Саломат келин атлас кўйлагини шитирлатиб, уйдан чиқди. Ака-ука ёлғиз қолишди. Пиримқул Молия боя хотинидан истиҳола қилиб турган эканми, Мустафога яқинроқ сурилди, сочиқни олиб, акасининг манглайини артди.

— Иссиғингиз бор экан, ака,— деди у.

— Ҳозир ҳеч гапмас, кечқурун ёмон бўлади...

— Нима, алаҳлайсизми ака?...— илинж билан сўради Пиримқул Молия.

Мустафо укасидан ранжиди, жавоб бермади. «Бари бир айтмайман,— деб ўйлади. Майли, ҳаммаси кўмилган жойида қолиб кетсин!..»

* * *

Кечга бориб, уйдан одам узилган пайти ўлимнинг ҳеч қизиги қолмади. Мустафо шифтга тикилиб ётаверишдан зерикди. Пойгакда урчуқ йигириб ўтирган кампирига: «Бўлмади, Гулсара мен ёмон зерикдим»,— деб айтди. Кейин унинг ҳай-ҳайлашига қарамай, тўшакдан қўзғалди, девордаги миҳга осиглиқ турган чопонини олиб, елкасига ташлади. Кампир аввалига қўрққанди, лекин Мустафонинг чопонни ўзи туриб олганини кўриб суюнди, урчуғини ерга ташлаб, апил-тапил уйдан чиқди. Усмоннали иккови кириб, Мустафонинг икки қўлтиғидан олишди. Мустафонинг ҳамияти қўзиб, қўлларини бўшатмоқчи бўлиб уринди, ҳатто кампир тарафдагисини бўшатди ҳам, лекин Усмоннали бақувват эди, қўйиб юбормади. Мустафо ўзи ҳам сезмай, ҳоли танглигидан ер депсинди. «Амаким отдай бўп қопти!— кулди Усмоннали.— Тепинганини қаранг!..» У Мустафони чақалоқдай қилиб қўллариди кўтариб олди, сўнг кулганича уйдан олиб чиқди. Мустафо ундан қутулмоқчи бўлиб яна типир-

чилади, лекин бўлмади. Ахийри, у жимиб қолди, Усмоналига қараб кулимсиради: «Майли, дарвозадан ташқарига опчиқ, Усмонбой...»

Дарвозадан чиққач, Усмонали уни ерга қўйди, йиқилиб кетишидан қўрқди чоғи, суяброқ турди. Мустафо ўзи оёқда туришини кўрсатмоқ бўлиб, бирикки қадам олға босди... Усмонали шунда ҳам қўйиб юбермади, уни суяб борган кўйи, гўнгтепа ёнидаги қари тол тўнкасига ўтирғизди. Кейин ҳовлига қайтди.

Адоғроқдан бир гала чуғурчуқ учиб ўтди. Мустафо уларни кунчиқарда ғойиб бўлгунларига қадар кузатиб турди, кейин яна ғарбга юзланди. Тагин бир гала қуш кўринди. Мустафо уларнинг бир секинлаб, бир тезлаб учишидан таниди. «Чумчуқ узоққа учолмайди, қўнади», — деб ўйлади. Рўстдан ҳам, улар Мустафонинг ҳовлисига келганда пастга ташлашди, зум ўтмай, чинорларнинг шохларида чуғурлай бослашди.

Яна бир гала чуғурчуқ учиб ўтди. Кейин даштда ҳаяллаб қолган калхатни таъқиб этиб, ўнтача кўк қарға ўта бослади. Калхат қуршовдан чиқмоқчи бўлиб, тенага ўрлаб кўрди. Лекин кўкқарғалар ҳушёр эди, бештачаси тепадан ўради. Калхат пастга шўнғиди. Лекин бунгаям қўйишмади. Шу тахлит, қочиб, бақириб-чақириб, таъқиб этиб, бу тўда ҳам ўтиб кетди. «Кўкқарғалар Бўтабойнинг жариди қолади, — деб ўйлади Мустафо. — Калхат нарига учиб кетади...»

Мустафо қишлоққа юзланди: пастдан, бозор тарафдан кўчаларни тўлдириб пода қайтарди. Бир учи Назар Махсумнинг дарвозасида, нариги учи энди Сигиртепанинг ортидан чиқиб келяпти.

Пода кўтарган чанг қишлоқ устига ёйилиб, кунчиқарга қараб ўрмалайверди. «Махсумнинг ҳовузигача келар, — деб ўйлади Мустафо. — Буёғига пода ўтмайди ҳисоб...» Пастда секин-секин сийраклашиб, Ғуччи чолнинг қўриғига етганда бештагина сигир қолди. Иккитаси қўриқни эралаб, Ғуччи чол билан ўғли Эргашникига қараб кетди. Қолганлари бурилмай келаверди. Кейин Мустафо уларни бир зум кўздан йўқотди. Чамаси, сигирлар кўчани қўйиб, деворлари нураган калхез босғини кесиб ўтишарди. Ниҳоят, улар Ибодулло Махсумнинг

дарвозаси ёнида яна кўзга чалинди. Тарғил сигир ҳовлига киргач, дарвозадан Ибодулло Махсумнинг ўзи чиқди-да, кўча бетида қолган сигирларнинг кетидан юрди. Сигирлар ҳовузнинг тайпоқроқ лаби-га келиб сув ичишди. Шомурод хатчининг сигири чимхўрроқ эди, кам ичди, Мустафоники — узоқроқ. Шомурод хатчининг сигири билан Ибодулло Махсум то Мустафонинг говмиши сувга қонгунча қараб туришди. Кейин ҳаммаси қирнинг белига чиқадиган сўқмоққа бурилишди. Йўл-йўлакай икки сигир мўнграб сув берди. Кейин Шомурод хатчининг уйи олдида бузоқ мўнгради. Мустафонинг бузоғи тўқроқ экан, жавоб қайтармади. Сўқмоқнинг ярмига келиб, Шомурод хатчининг сигири чапга кетди. Мустафонинг сигири яна бир марта мўнгради, жавоб бўлмагач, сал тезроқ юра бошлади...

Сигир олдинда. Ибодулло Махсум ундан бирор йигирма қадам орқада, тепага чиқиб келишди. Сигир дарвозадан ичкарига кирди. Ибодулло Махсум Мустафонинг ёнига келди. Саломлашди.

— Сигирингиз зўр, мендан ўзиб кетди, — деди у сал нафасини ростлаб. — Қалай, энди тузукми-сиз?

— Сал зерикдим, Махсум.

— Ҳазир Ғуччи акам жанжал қилгани келади, — деди Ибодулло Махсум. Кейин Мустафонинг рўпарасига, яланг ерга ўтирди.

— Отни обориб бойладингизми, Махсум? — сўради Мустафо.

— Обордик. Усмонли пул қўшди. Лекин Ғуччи акам биздан дарғазаб бўлди. Энди жанжал қилгани келади.

— Келсин, — деди Мустафо. — Кечаям бир келиб кетувди...

— Кеча индаёлмаган, — деди Ибодулло Махсум. — Сизам қизиқ одамсиз. Менам сиздан ортиқ эмасман. Йўқ жойлардаги ишни қилиб юрамиз.

— Шуниси яхши, — деб илжайди Мустафо.

— Пулингизни бир кун узарман, Мустафо...

— Мен қушнинг учганига қараб ўтирибман, Махсум, — Мустафо гапни четга бурди.

— Нима, каптарвозлик қиласизми? — сўради Ибодулло Махсум.

— Үзим шунчаки томоша қилиб ўтирибман...
Қаранг, Махсум, майна учяпти.

Ибодулло Махсум осмонга қараб, бир тўда майнани кўрди. Кейин Мустафодан сўради:

— Шу майналар урушгача бормиди, Мустафо?

— Урушдан сал олдинроқ келган, Махсум. Аввал йўқ эди.

— Лекин ўзи мияли қуш, — деди Ибодулло Махсум. — Фақат узумни кўп егани ёмон. Пайкалда еганига қаноат қилмай, яна тумшугида олиб кетади. Шуниси номардлик...

— Бари бир яхши қуш... Аёл сути билан боқса, тилга кираркан.

— Тилга кирадиган зағча-пағчадир, Мустафо? — ишонмади Ибодулло Махсум.

— Йўқ, Махсум, шу майнани айтишади...

— Гапирса қизиқ экан, — деди Ибодулло Махсум сал ўйлаб туриб. — Маза қилиб гаплашиб ўтирасан. Агар менинг шундай қушим бўлса, Тўрабойни сўкишни ўргатардим.

— Хотин-халажнинг олдида уялтириб қўймасмикин... — дея мулоҳаза қилди Мустафо.

— Бу гапингиз маъқул, — деди Ибодулло Махсум. — Кейин... Аёл кишининг сутини ичгандан кейин ўлгудай сергап бўп кетадим...

— Камгап одамлар ҳам аёл сутини ичади-да, Махсум...

— Рост айтасиз, — деди Ибодулло Махсум. — Лекин, Мустафо, бу қийиндир-ов?..

— Сиз ўргатсангиз бўлади, — деди Мустафо. — Эскичадан саводингиз бор.

— Бўлмайди, — бош чайқади Ибодулло Махсум. — Кампир боладан қолганига қанча бўлди, сутни қайдан топаман? Лекин, Мустафо, сизнинг пулингизни бир кун узарман...

— Пулдан гапирманг, Махсум. Ҳа, энди оёққа турган пайтим, пулдан гапиргим келмаяпти.

— Бўлмайди, — деди Ибодулло Махсум. — Қарзимни узмасам бўлмайди. У дунёниям ўйлаш керак. У дунёда қарзингизни қистаб келсангиз нима қиламан?

— Қистаб келмайман, Махсум, — деди Мустафо.

— Айтиб бўлмайди-да, Мустафо, ихтиёрингиз

Ўзингизда бўлмаса, худо, қарзингни қистаб бор, деса-чи?

— Қистаб келмайман, Махсум, — такрорлади Мустафо.

— Йўқ, мен сизни рози қиламан, — кўнмади Ибодулло Махсум. — Буёғи Ғуччи акам ҳам норозироқ бўлиб турибди.

— Кўндирамиз, — деди Мустафо. — Мен розиман. Икковимиз бир одамни хурсанд қилсак, шуни-си қолади-да...

Ибодулло Махсум Ғуччи чолни бир ўзи хурсанд қилмоқчи экан чоғи, бир нафас маъюсланди, кейин бошини кўтариб, кунбстар тарафга қарадию юзи ёришди.

— Анави шафаққа қаранг, Мустафо! — деб хитоб қилди у. — Қиз боланинг бетидай ёнади-я, қисталоқ!

— Эртага кун иссиқ бўлади, Махсум, — деди Мустафо. — Кунботар қизарса, кун иссиқ бўлади.

— Муни айтиб бўлмайди, — деб эътироз қилди Ибодулло Махсум. — Бурноғи йили шафағи маймуннинг кетидай қизил эди-ку, эртаси куни дўл ёғиб, охири селга айланган.

— Қорабойнинг бузоғи оқиб кетувди, — деди Мустафо.

— Ғуччи акам келяпти, — деди Ибодулло Махсум. — Ҳозир келиб жанжал қилади. Сиз пастга қаранг, Мустафо, ҳув ана, Ғуччи акам келяпти!..

Мустафо пастга қаради: Ибодулло Махсумнинг ҳовузидан сал берида Ғуччи чол салт отини нўхта-сидан етаклаб келарди.